Lamprecht, Arnošt

Vývoj fonologického systému v pozdní praslovanštině

In: Lamprecht, Arnošt. *Praslovanština.* Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1987, pp. 125-157

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/122229
Access Date: 27. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

6. VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU V POZDNÍ PRASLOVANŠTINĚ

6.1. ASIMILACE KONSONANTŮ A VOKÁLŮ V RÁMCI SLABIKY A POSTUPNÝ VZNIK MĚKKOSTNÍ KORELACE V SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

6.1. Po dokončení všech klasických praslovanských změn (po vzniku nosovek a po vývoji skupin *tărt, tălt, tert, telt*) vznikl, jak jsme uvedli, základní typ praslovanské slabiky a slova *CACA*. Byl tím dovršen vývoj klasické praslovanštiny a nastává období pozdně praslovanské, které trvá až do zániku jerů. U východních Slovanů, kde je zánik jerů opožděn, pozdní praslovanština plynule přechází do raného vývojového období východoslovanských jazyků.

6.1.1. V tomto pozdně praslovanském období dochází na severoslovanském území k palatalizovanosti konsonantů před předními vokály. Tyto tzv. palatalizované, změkčené konsonanty (franc. mouillé), akustickou terminologií zvané tónově zvýšené, diézní, vznikají před *i, ь, ě, e, ę*, a to zpočátku jako varianty tvrdých konsonantů, později jako samostatné fonémy. Stupeň realizované fonetické změkčenosti byl patrně před různými vokály různý. Před *i, ě* byla palatalizovanost větší, srov. $t^{i}i$, $t^{i}ě$ (tak tomu bylo na území, na němž se později zformovala čeština), před *e* byla menší, srov. $t^{e}e$, příklad $t^{e}ep^{e}em^{e}e$; proto také dochází před *e* častěji k depalatalizaci (srov. pozdější vývoj v češtině). Jinak byly na slovanském severu konsonanty změkčeny před všemi předními vokály, jak jsme uvedli výše (*i, ь, ě, e, ę*). Tato tendence k asimilovanosti v rámci slabiky je areálním jevem eurasijským; je i v jiných jazycích eurasijského severu (např. v jazycích uralských a altajských). Uplatnila se proto více v severoslovanských jazycích, v jižních pouze v dialektech bulharsko-makedonských. Tam se zachovala dodnes před pův. *ě* [*ä*], a to ve spisovném jazyce bulharském v přízvučné pozici před tvrdou samohláskou, srov. *bělъ* [$b^{e}älъ$] > $b^{e}al$ (psáno *bjal*, fonologicky *b'al*), podobně *d'ádo* (psáno *djado*), ale *dedica* „dědeček", *b'as* (*bjas*), ale *besové, br'ag* (*brjag*), ale *bregové, d'al* (*djal*), pl. *d'álove, del'at* (*deljat;* forma se členem, vlastně *del'ъt*), *m'ara* (*mjara*), *ml'ako* (*mljako*). Tak je tomu ve východobulharských dialektech; v jejich jihovýchodní části je *'a* také v nepřízvučné pozici. V západobulharských a makedon-

ských dialektech, kde je za *ě* hláska *e*, změkčenost před tímto *e* zanikla, srov. *bel, mleko*. Není tu proto měkkostní korelace rozvinuta (zůstalo jen staré *l*—*l'*, *n*—*n'* a *k'*, *g'* v cizích slovech). V makedonštině je *k'*, *g'* také za někdejší *tj*, *dj* a *kt* (*svek'a, meg'a, nok'*), jak jsme uvedli už výše. Je však otázka, zda v těchto dialektech jde o měkkostní korelaci, či spíše o samostatnou palatální řadu. Ve spisovné bulharštině a ve východních dialektech však měkkostní korelace existuje, počet párů je dokonce větší než v ruštině, ale její využití je poměrně malé (jen před *'a* < *ě* a někde před *ъ* < *ь* psaným jako *ja* v koncové pozici před členem, srov. *del'at* (*deljat*) a v cizích slovech, hlavně přejatých z turečtiny).

6.1.2. Poznámka. Obdobná situace jako v bulharštině, kde je palatalizovanost (změkčenost) *e*-ového charakteru, srov. *b^{e}al, d^{e}al*, je v rumunštině, srov. rum. *deal* [*d^{e}al*] „kopec", *stea* [*st^{e}a*] „hvězda", *bea* [*b^{e}a*] „pít". Rumunské *ea* se však většinou chápe jako diftong *ea*, před nímž je pozičně palatalizovaný konsonant; jsou však lingvisté, kteří jev chápou jako v bulharštině, tj. *e*-ově palatalizovaný konsonant + *a*, tedy *d^{e}al* jako bulharské *d^{e}al*.

6.1.3. Na území, na němž se vytvořil později polský jazyk, jsou změkčené konsonanty před všemi původně předními vokály (*i, ь, ě, e, ę*), stupeň změkčenosti se však postupně upravil ve prospěch varianty *i*-ové, takže máme *piec* [*p^{i}ec*] „péci", *biada* [*b^{i}ada*] „bída", *biorę* [*b^{i}orę*] „beru", *piątek* [*p^{i}ątek; nyní p^{i}ętek*] „pátek", *wiara* [*v^{i}ara*] „víra". Vokál *ě* tu jako v bulharštině dává *'a*, a to před tvrdými zubnicemi (dentálami), v jiné pozici máme *e*, srov. *miara*, ale *mierzyć*, *wiara*, ale *wierzyć*, *las*, ale *w lesie* [*leśe*], *biały*, ale *bielić*.

6.1.3.1. Poznámka. Jak je vidět z příkladu *biorę* (< *b'erą*), nastala v polštině kromě změny *ě* > *'a* i změna *'e* > *'o*, srov. *čelo* > *czoło* [*čoło*], ale *na czele*, *żena* > *żona* [*žona*], ale *żeński*. Změna *'e* > *'o* tu nastala před zánikem jerů, na rozdíl od ruštiny, kde nastala později, srov. polské *pies* (tu *'e* > *'o* není, protože jde o *e* z pův. *ь*), ale ruské *pës* [*p'os*]. Stejná změna *'e* > *'o* je i v lužické srbštině (její chronologii tu však nelze přesně určit).

6.1.4. Obdobně jako v polštině se *i*-ová změkčenost uplatnila i v severní části východoslovanského území (na území pozdějšího jazyka ruského a běloruského), *i*-ový měkčící komponent je tu však méně výrazný než v polštině, je proto ho lépe označovat způsobem běžným pro fonologické označování změkčených konsonantů v slovanských jazycích, srov. rus. *mera* [*m'era*], *belyj* [*b'elyj*], *pit'* [*p'it'*]. K fonologizaci protikladu *p*—*p'*, *b*—*b'*, *t*—*t'*, *s*—*s'* atd. však došlo až po zániku nosovek, když nosové *ę* dalo přes *ä* nakonec *'a*, srov. *męso* > *m^{e}äso* > *m'aso*, *vęzati* > *v^{e}äzat'i* > *v'azat'i* (> *v'azat'*), *pamętь* > *pam^{e}ät'ь* > *pam'at'ь* (> *pam'at'*), *pęstь* > *p^{e}äst'ь* > *p'ast'ь* (> *p'ast'*). Bylo tak proti sobě *p'ast'ь* „pěst" a *past'ь* „tlama, huba". Proces vzniku měkkostní korelace byl však na celém slovanském severu dovršen zánikem jerů. Tím vznikly palatalizované konsonanty i na konci slova.

6.1.4.1. Poznámka. Změkčenost konsonantů na východoslovanském území ještě nebyla rozvinuta (nebo jen velmi slabě) před vznikem tzv. plnohlasí (polnoglasije), srov. *melko* [*mälko*] > [*målko*] > [*mål^{o}ko*] > [*mol^{o}ko*] > [*moloko*], psáno *moloko*.

Je to v souladu s naší chronologií, že palatalizovanost se rozvinula až po dovršení všech praslovanských změn (v důsledku zákona otevřených slabik, tedy až v IX. století).

6.1.5. Na území českého jazyka byla palatalizovanost před *i* a *ě* (které tu reprezentovalo úzkou hlásku, nejspíše *ę* se slabou prejotací) větší než před *e*, jak jsme již poznamenali. Slabší změkčenost před *e* byla pak později (na rozhraní XII. a XIII. stol.) odstraněna depalatalizací, srov. *pʲeče* > *peče*, *vʲezʲe* > *veze*, *nʲebuďetʲe* > *nebudete*. V slovenštině však změkčenost *dʲe*, *tʲe*, *nʲe* zůstala a *dʲ*, *tʲ*, *nʲ* se změnily v *ď*, *ť*, *ň* (jako před *i*, *ě* v češtině, srov. čes. *děti* [*dʲetʲi*], psáno ovšem *děti*), srov. slovenské [*ňebuďetʲe*] proti čes. [*nebudete*].

6.1.6. V ukrajinštině došlo rovněž v historické době k odstranění slabší změkčenosti před *e* jako v češtině, vývoj tu však šel dále, přechodový příznak změkčenosti tu byl odstraněn nejen před *e*, srov. *ne budete* [*ne budete*] proti ruskému [*nʲe buďetʲe*], nýbrž i před *i* (jako později po labiálách ve většině dialektů českého a slovenského jazyka, srov. čes. *pivo* a nikoli *pʲivo* jako v ruštině), a to u všech konsonantů včetně dentál, srov. ukr. *chodyty* (proti českému *choditi*); příznak změkčenosti se však udržel před pův. *ě*, srov. *dʲěd* > *dʲid* a před *ʲa* (< *ä* < *ę*), srov. *mʲäso* > *mʲaso* (nyní rozloženo na *mjaso*, psáno proto *mʲjaso*). Dále je tu měkkost před novým *i* vzniklým z *e* nebo z *o* v zavřené slabice, srov. *mid* [*mʲid*] „med", *nis* [*nʲis*] „nos".

6.1.7. V lužické srbštině byl stav změkčených konsonantů původně stejný jako v polštině. V historických dobách však došlo k depalatalizaci sykavek ve všech pozicích, takže místo *cěna* máme nyní *cyna*, místo *sěno* > *syno*, dluž. *pšosyś* „prositi", hl. *syła*, *sedźeć*, *zeleny*, *zemja* (proti pol. *ziemia* [*źemʲa*] atp.), ale *mjetać*, *mjeza*, *pěc*, *wjesło*, *bjez* atp. (tj. zachování měkkosti před *e*, *ě* u labiál).

6.2. ZÁNIK NOSOVEK NA VĚTŠÍ ČÁSTI SLOVANSKÉHO ÚZEMÍ

6.2. V dřívějších výkladech jsme si uvedli četné příklady praslovanských nosovek *ę*, *ǫ*, srov. *pętь*, *męso*, *svętъ*, *pamętь*, *desętь*, *dadętь*, *rǫka*, *gǫsь*, *pǫtь*, *gǫba*, *zǫbъ*, *bǫdǫ* atd. Řekli jsme také, že nosovky vznikly po palatalizaci alveolár (tj. po r. 750) a držely se na českém území ještě v 1. polovině X. století (srov. *Vęceslavъ* „Václav").

6.2.1. Realizace nosovek nebyla všude stejná. Na tom území, kde se obě nosovky realizovaly jako nízké hlásky, tj. *ą̈*, *ą*, se nosovky držely déle (tj. v polštině dodnes, v některých slovinských dialektech, v makedonštině a v bulharštině déle než jinde). Tam, kde se nosovky *ę*, *ǫ* začaly vyslovovat různě, tj. *ę* jako nízká dlouhá hláska podobná nosovému *ě* [*ā*] a *ǫ* jako vysoká nosová hláska blížící se dlouhému nosově zabarvenému [*ū*], došlo postupně k jejich denazalizaci (ztrátě nosovosti).

6.2.2. Tak tomu bylo např. na východoslovanském území, kde denazalizace nastala patrně nejdříve (okolo poloviny X. století). Je tam *ǫ* > *u*, *ę* > *ä* (> *ʲa*): *bǫdǫ* > *búdu*, *rǫka* > *ruká*, *pǫtь* > *putʲь*; *męso* > *mäso* > *mʲäso* > *mʲáso*, *pętь* >

pät'ь > *pᵉät'ь* > *p'at'ь* (> *p'at'*), *svętъjь* > *svätъjь* > *svᵉätъjь* > *sv'atъjь* (> rus. *sv'atój*) atd. Srov. též doklady ukrajinské a běloruské, např. ukr. *búdu, ruká, m'jáso, p'jat', pám'jat', mísjac'* „měsíc"; bělorus. *búdu, ruká, mjása, pámjac', mésjac', jadró* atd.

6.2.3. Obdobně tomu bylo i na českém území, srov. *rǫka* > *ruka*, pod. *budu, múka, stúpati; męso* > *mäso* > *m'äso* (a depalatalizací *maso*), *svętъjь* > *svätý* > *sv'ätý* (> *svatý*); *svętiti* > *sv'ät'it'i* (a později po přehlásce *ä* > *ě světiti*), *pętь* > *p'ät'* (> *pět*), *pętero* > *p'ät'ero* (a depalatalizací *patero*). Projevuje se tu tendence k depalatalizaci (ztvrdnutí) slabiky před tvrdými zubnicemi (viz *sv'ätý* > *svatý*, ale je i stč. ojedinělý doklad psaný *suiatemu*, tj. *sv'atému*, kde je změna *ä* > *a*, ale konsonant zůstal měkký; je to obdoba ruských tvarů; na vých. Moravě je i *p'atro, p'ata, v'adnút'* < *vędnǫti*). Slovo *v'ăc'e* (< psl. *vęce*) dalo *viece* a novočesky *více*, ve složeném *V'ăc'eslav* (< *Vęceslavъ*) však došlo k depalatalizaci slabik *c'e* > *ce* a *v'ă* > *vá* (vlivem tvrdého *sl*), takže vzniklo *Váceslav* a z toho *Václav*. V nové češtině se tak nyní za pův. *ä* (< *ę*) vyskytují čtyři střídnice, a to *a, ě, á, í*, srov. za základ *svęt-* > *svät-* jsou tyto podoby: *svatý, světiti, svátek, posvícení* (stč. *posviecenie*); za základ *devęt-* > *devät-* podoby *devět, devatero, devátý, devítka*.

6.2.3.1. Poznámka. O původním rozlišování *ä* (< *ę*) a *'a* ve staré češtině svědčí jeden pár slov, a to stč. *jěk* (< *jäk* < *jękъ*) a *jak(o)*. Na východní Moravě je příkladů na rozlišování *ä* a *'a* více, srov. za *ę* > *ä*: valaš. *m'ekký, p'ekný, pam'et', p'et, těšký*, ale za *'a*: *zjaviť, naša kaša, jastřib* (< *jastrăb* < *jastrębъ*), *poprav'ať, zaráb'ať, Kunov'ané* atd. Za dlouhé *ă* je na Valašsku *í*, srov. *uvíznuť, vzýť, sýha* (< *síha* < *sieha* < *săga* < *sęga*), *jastřib;* ba i na západní Moravě je za pův. *ă* podoba *i*-ová, srov. psl. *jędro* > *jădro* > *jiedro* > *jídro* > *idro* > *hidro*, ale spisovně česky *jádro*. Podobné doklady jsou i ze Slezska, srov. středoopavské *řysa* (*ręsa* > *răsa* > *řiesa* > *řísa* > *řysa*) proti čes. *řasa* (stč. *řása*) a západoopavské *hřybitko, kuřytko* (proti čes. *hříbátko, kuřátko*), středomoravské *kořitko* „kuřátko" atp.; srov. též ostravské vlastní jméno *Dřizga* (< *dřiezga* < *drăzga* < psl. *dręzga*).

6.2.4. Na slovenském území byla situace obdobná jako v češtině, srov. *ruka, budu, múka, súd, mäso, svätý, päť*; *ä* se zachovalo podnes po retnicích (labiálách), srov. *mäso, päť, svätý, hovädo, žriebä* „hříbě", po jiných konsonantech dalo *a* jako v češtině, srov. *jazyk* (< *językъ*), *často* (< *często*) atd. Za dlouhé *ă* je však ve spisovné slovenštině nyní diftong *ia*, srov. *sviatok, piatok, mesiac, chodia, viac* (jen v dialektech na Oravě zůstalo *ă*, srov. *păď* „píď", *mesăc, văc*). Ve slovenských dialektech je situace, pokud jde o *ä*, rozmanitá. V tzv. záhorských dialektech je obdobná jako ve východomoravských dialektech češtiny, srov. *maso, pátek, vázat, pjet, devjet, mjesíc, víc* (*vjec*), v ostatních západoslovenských dialektech je *maso* (*masso*), *pata, hovado, mesác/mesjac, vác/vjac*, ve východoslovenských dialektech *meso, peta, hovedo, dzevec, ceški, še* (< *sę*), *mesac, vjac*. Ve středoslovenských dialektech je stav obdobný jako ve spisovné slovenštině (ovšem s tím, že dlouhé *ă* se tu místy zachovalo, jak jsme již uvedli). Ve spisovné slovenské výslovnosti se ovšem nyní projevuje tendence k zániku *ä*, tj. místo *mäso* se vyslovuje *meso*.

6.2.5. Rovněž v lužické srbštině *ǫ* dalo *u* a za *ę* bylo pův. *ä*, srov. *ruka, muka, dub* atd. (tak v obou lužických jazycích). Za *ä* je nyní v dolní lužické srbštině úzké *ě* nebo *e*, srov. *měso* „maso", *swety* „svatý", *pěta, glědaś* „hledati", *jězyk, pěs'* „pět", *źewjeś* „devět", *wěźe* (< *vědętь*) „vědí", *požedaś* „požádat". V horní luž. srbštině je za *ä* před tvrdou slabikou *'a*, srov. *mjaso, swjaty, pjata, wjazać, jazyk*, ale *knjez, dźewjeć* „devět", *mjechki* „měkký", *pjeć* „pět", *pjedź* „píď", *pjenjez* „peníz", *ćežki* atp. Ale ve východní části lužických dialektů bylo i *juzyk, m'uso* v důsledku staré depalatalizace *ę* > *ǫ* (> *u*), obdobné depalatalizaci v polštině.

6.2.6. Na pozdějším srbocharvátském území je za nosové *ǫ* střídnice *u* jako ve většině slovanských jazyků, srov. *ruka, muka, put, dub, stupati*, za nosové *ę* je však *e*, srov. *meso, svet* „svatý", *pet, peta, jedro, jezik, uzeti, početi, žetva;* v staré čakavštině se však vyskytuje po *ž, š, č, j* také *a: jazik* (nebo s přesmykem *zajik*), *žatva, prijati, počat*. Z čakavských dokladů je také vidět, že areál, v němž za *ę* vzniklo *ä*, nebyl od areálu, kde vzniklo *e*, přesně oddělen.

6.2.7. Na území, na němž se později konstituovala slovinština, vznikla za nosové *ǫ* střídnice *o*, srov. *roka, pot, dob, bom* (< *bodem*) „budu", *vozel* „uzel", *sod* „soud", *ozek;* za nosové *ę* vzniklo *e*, srov. *meso, svet* „svatý", *pet* „pět", *peta, gledati, jezik, ječmen* (dial. *jačmen*), *vzeti, žetev* „žatva", *devet, deset*. Na okrajích se však vyskytují i zbytky nosovek.

6.2.8.1. Na území bulharsko-makedonském měly nosovky širokou výslovnost, tj. místo *ǫ* zde bylo *ą*, místo *ę* široké nosové *ä*. Za nosové *ą* pak vzniklo v bulharštině (na rozhraní XII. a XIII. stol.) krátké *ă*, které se ztotožnilo s jerovou střídnicí, srov. *rъka, pъt, dъb, mъž, zъb* (podle rumunské grafiky se tu v přepise do latinky zpravidla užívá *ă*, srov. *răka, păt, dăb, zăb* atd.). Za nosové *ę* pak vzniklo *e*, srov. *mesó, svet, petá, pétъk* „pátek", *pet, dévet, pámet, govédo, téžъk* „těžký"; řidčeji tu je *a* nebo *ъ*, srov. *jadró, žáden* (*žъden, žéden*), *žъtva* (příp. nář. *p'ътък, t'ъško*).

6.2.8.2. V makedonských dialektech je za nosové *ǫ* (*ą*) vokál *a*, srov. *raka, pat, dab, maž* „muž", *zab* (dial. i *zamp*), *agol* „úhel, roh", za nosové *ę* vokál *e*, srov. *meso, svet, peta* (*petica*), *devet, deset, gleda, pamet, govedo, peda* „píď"; někdy je tu rovněž *a*, srov. *jazik, jačmen, jadro* (*jatro, jatka*). V jižní části makedonských dialektů se zachovaly nosovky v rozložené podobě, srov. *grenda* „hřada", *penda* „píď", *golamb, zamp* „zub", *rънka, pънt'*. V některých dalších dialektech v oblasti bulharsko-makedonské jsou i jiné střídnice (*roka, dob, räka* atp.). Obdobně jako v bulharsko-makedonských dialektech se zachovaly nosovky v severní části dialektů slovinských v dlouhých přízvučných pozicích, srov. *mǫka, zǫb, język, grąda*.

6.2.9. Hlavním teritoriem, kde se nosovky zachovaly, je však lechické území, tj. území polštiny, kašubštiny a vymřelé polabštiny. Na tomto lechickém území měla nosovka *ǫ* širokou výslovnost *ą*, srov. staropol. doklady *Dambsco „Dąbsko", Gamba „Gąba"*. Nosovka *ę* měla rovněž širší výslovnost, psala se však jako *en*, srov. *Deuentliz, Dobrenta* atd. Před tvrdými alveolárami (zubodásňovými), tj. *t, d*,

n, s, z, r, l, došlo k depalatalizaci širokého *ę* na *ą*, jak svědčí jména *Zuant „Svętъ“, Zuantos „Svętošъ“, Suantepolcus „Svętopъlkъ“, Suanteboris* atd. Tato depalatalizace zasáhla i východní část lužickosrbských dialektů, takže tam vznikly tvary jako *m'uso, juzyk* (*ę* > *ǫ* > *u*) místo *mjaso* (*měso*), *jazyk* (*jězyk*). Polská i východolužická depalatalizace (dispalatalizace) vokálů vznikly před rokem 1000 (tj. před denazalizací nosovek v lužické srbštině). Ve XIV. století došlo k sblížení obou nosovek v polštině a jejich následující diferenciaci podle kvantity; za dlouhé nosovky je nyní v polštině *ą* [ǫ], za krátké *ę*. Původní *ę* se pozná podle toho, zda měkčí předcházející konsonant; příklady: *mąka* „stč. *múka*“, *trąba* „stč. *trúba*“, *rąk* (gen. plur., srov. sloven. *rúk*), *dąb* (náhradní dloužení za jer před znělým konsonantem), *dęba* (gen. sg.) „dubu“, *zając* „zajíc“, *miesiąc* „měsíc“, *piątek* „pátek“; *pięć* „pět“, *mięso* „maso“, *święty* „svatý“, *ręka* „ruka“, *męka* „muka“, *będę* „budu“.

6.2.9.1. V kašubských dialektech se dlouhé *ę* většinou (mimo pozici před tvrdou dentálou) zúžilo na nosové *i* (srov. starý zápis ze XIII. stol. *Mislincino*) a došlo tu později k denazalizaci, takže je tu nyní *třĭsc, vzĭc, sĭgnǫc, cĭgnǫc, jiza, zajic/zajc/zajk, pajik/pajk, jastřĭb* proti pol. *trząść, wziąć, sięgnąć, ciągnąć, jędza, zając, pająk, jastrząb*.

6.2.9.2. Ve vymřelé polabštině byly za nosovky střídnice *ą*, srov. *divąt* „devět“, *disąt* „deset“, *pąst* „pěst“, *pąt* „pět“, *tąst'ü* „těžko“, *jącmin* „ječmen“, nebo *ǫ*, srov. *mǫka, rǫbət* „rubat“, *prǫt* „prut“, *d'ölǫb* „holub“, *p'ǫta* „pata“, *v'ǫzăt* „vázat“, *jǫzək* „jazyk“, *zǫdlü* „žedlo, žihadlo“. Jak ukazují příklady *v'ǫzăt, p'ǫtă, jǫzək, zǫdlü*, vyskytuje se tu rovněž jako v polštině dispalatalizace *ę* > *ǫ* před tvrdými dentálami (alveolárami).

6.2.10. Zánik nosovek na větší části slovanského území je vlastně rovněž dalším dovršením zákona otevřených slabik. Nosovky se, jak je vidět, zachovaly na okrajích slovanského území (v dialektech makedonských, slovinských, polabských) a dále na jednom rozsáhlejším území, tj. v polštině. Na těchto okrajích se vyskytují většinou i typy *tart, talt* (srov. *Stargard, alkati*), jak jsme uvedli již dříve. Je rovněž zajímavé, že tam, kde nosovky přetrvaly déle, mělo *ě* širokou výslovnost, tj. [*ä*], kdežto na území, kde zanikly dříve, přesunulo se *ě* mezi vokály úzké (mělo výslovnost úzkého *ę* snad se slabou prejotací) a na jeho místo přišlo nové *ä* vzniklé z nosového *ę*.

6.2.10.1. Na českém území zanikly nosovky v druhé polovině X. století (v rozmezí let 950–1025); pro 1. polovinu X. stol. jsou spolehlivě doloženy jménem *Vęceslavъ* „Václav“ v latinizované podobě *Venceslaus* (k r. 929 nebo 935). Ve stejné době nebo v době jen o něco málo dřívější (tj. v letech 925–1000) zanikaly nosovky i na východoslovanském území, jak svědčí o tom názvy dněperských prahů *Nejasyt* (psáno *Neasit*) a *Vъruče* (psáno *Verutsi*) z X. stol., kdy už nosovky nejsou zachyceny, ale na druhé straně jméno *Svętoslavъ* „Svjatoslav“ (psáno *Sphentostlabos*, vládl 945–972), kde nosovka zapsána ještě je. V bulharsko-makedonských dialektech byl zánik nosovek opožděn; udržely se tam do XIII. století (na okraji těchto dialektů dodnes).

6.3. Ve stejné době – nebo v době jen o něco málo dřívější než zánik nosovek – provedla se na západnější části slovanského území tzv. kontrakce neboli stahování. Jde o zánik intervokalického *j* (*i*) a následující splynutí obou vokálů v jeden vokál dlouhý. Fonologicky bylo totiž *j* velmi oslabeno v důsledku tzv. palatalizace alveolár, kdy skupení *sj, zj, rj, lj, nj, tj, dj* dávala *š, ž, r', l', ń, t', d'* (*c', dz'*) nebo další tomu odpovídající střídnice (za *tj, dj*) a labiály + *j* dávaly na převážné části slovanského území (bez západoslovanských jazyků) labiály + *l'* epentetické. V hlaholských památkách pak není pro *j* ani písmeno. Kromě toho ani fonetická diference mezi *j* a neslabičným vokálem není nijak výrazná. Byly tedy po palatalizaci alveolár dány všechny předpoklady, aby tato slabě integrovaná hláska (o níž je možno pochybovat, zda byla plnoprávným fonémem) mezi vokály zanikala, pokud tomu výrazně nebránil slabičný vzorec *CACA*, jak tomu bylo na východoslovanském území.

6.3.1. Jádro kontrakce je na západoslovanském území a tu v největší koncentraci právě na českém území. Uvedeme si proto příklady nejdříve z českého území.

6.3.1.1. Nejsnazší pozice pro kontrakci byla spojení *iji, ьji, ьjь*. Můžeme-li tu *j* interpretovat jako neslabičné *i̯* a měkký jer je vlastně od původu krátké *i* (jehož *i*-ový charakter se mohl v sousedství *i* snadno uchovat), pak kontrakcí několika *i* vzniklo dlouhé *ī*. Z důvodů grafických budeme toto *ī* označovat běžným českým grafémem *í* a české podoby po stažení už bez koncových jerů, neboť zánik jerů brzy následoval.

Příklady na *iji*: *dobriji* > *dobr'í* (nom. pl.), *pěšijimi* > *pěšími* (instr. pl.),
ьji: *panьji* > *pan'í*, *znamenьji* > *znamen'í* (lok.), *pěšьjichъ* > *pěších* (gen. pl.), *bьji* > *b'í* (imper.),
ьjь: *pěšьjь* > *pěší*, *kostьjь* > *kost'í* (gen. pl.), *znamenьjь* > *znamen'í* (gen. pl.).

Tím byly dány dobré předpoklady pro obdobné pozice *ьjь, ьji, yji, yjь*.

Příklady na *ьjь*: *dobrъjь* > *dobrý*
ьji: *dobrъjichъ* > *dobrých* (gen. pl.)
yji: *dobryjimi* > *dobrými* (instr. pl.)
yjь: *stryjьcь* > *strýc*

Další vhodné a snadné pozice jsou *ьje, ьjě, ije*. Tu vzniklo dlouhé úzké měkčící *'ę́* (patrně totožné na českém území s dlouhým *ě́*).

Příklady na *ьje* (*ьjě*): *znamenьje* > *znamen'ę́* (stč. *znamenie*), *lanьjě* (gen. sg.) > *lan'ę́*, *bьješь* > *b'ę́š*
ije: *pěšijemь* > *pěšę́m* (stč. *pěšiem*)

Za této situace vzniklo úzké měkčící *'ę́* i ze spojení *ěje, eje*: *uměješь* > *um'ę́š*, *dobrějemь* > *dobr'ę́m*, *pěšeje* > *pěšę́*. Pak už nestálo nic v cestě vzniku neměkčícího *é* z *yjě, oje*.

Příklady na *yjě*: *dobryjě* > *dobré* (gen. sg. f., akuz. pl. m. f.),
oje: *dobroje* > *dobré*, *moje* > *mé*, *mojego* > *mégo*, *mojemu* > *mému*, *mojě* > *mé* (akuz. pl.), *vojevoda* > *vévoda*.

Vznikem dlouhého neměkčícího *é* byl porušen princip palatalizovanosti konsonantů před předními vokály (ovšem toto *é* se chápalo jako zadní protějšek k přednímu měkčícímu *ę́*).

6.3.1.2. Těmito změnami vznikla ve skloňování adjektiv většina stažených tvarů. Stejně tak tomu bylo u *ijo*-kmenových a *ijā*-kmenových substantiv. Další příklady stahování už vznikaly v duchu tohoto principu.

Uvedeme si některé příklady:

aja > *á*: *dobraja* > *dobrá*, *lajati* > *lát'i*, *tajati* > *tát'i*, *kajati* > *kát'i*
'aja > *'á*: *pěšaja* > *pěšá*
oja > *á*: *moja* > *má*, *stojati* > *stát'i*, *bojati* > *bát'i*, *pojasъ* > *pás*
ěja > *'á*: *dějati* > *d'át'i*, *sějati* > *s'át'i* (příp. *d'ắt'i*, *s'ắt'i* s *ä* jako za nosové *ę*)
ьja > *'á*: *znamenьja* > *znamen'á* (gen. sg., nom. akuz. pl. n.), *prьjati* > *pr'át'i*, *zьjati* > *z'át'i* (příp. rovněž *znamen'ắ*, *pr'ắt'i*, *z'ắt'i* s *ắ* jako za *ę*)
ьju > *'ú*: *znamenьju* > *znamen'ú* (dat. sg.), *rebrьju* > *rebr'ú*
oju > *ú*: *toju* > *tú* (gen. lok. du.)
eju > *'ú*: *našeju* > *našú* (gen. lok. du.)
ojǫ > *ú*: *ženojǫ* > *ženú*, *dobrojǫ* > *dobrú* (tu vzniklo dlouhé *ǫ* > *ú*)
ьjǫ > *'ú*: *kostьjǫ* > *kost'ú*, *panьjǫ* > *pan'ú*, *bьjǫ* > *b'ú*
uje > *é*: *dobrujemu* > *dobrému*

Dvojí výsledky jsou za spojení *aje*, a to:

aje > *á*: *volaješь* > *voláš*, *znaješь* > *znáš*, *znajemь* > *znám*
aje > *é*: *dobrajego* > *dobrégo* > *dobrého*

Patrně tu spolupůsobily i zřetele morfologické, srov. *dobrujemu* > *dobrému*, a tedy i *dobrajego* > *dobrégo* (a zájmena *mojego* > *mégo*, *mojemu* > *mému*). U typu stažení *aje* > *á* pak mohly mít vliv i ostatní příbuzné tvary na *a*, *á*: *volajǫ* (> *volaju*), *voláš*, *znáti* – *znám*. Tak i v polštině, srov. *dobrego*, ale *wołasz*.

6.3.1.3. Není jisté, zda se stahovala skupina *oji*, srov. nom. pl. *moji*, nom. akuz. du. f. n. *moji*. V gen., dat., lok. a instr. plur. však stažení máme, srov. české *mých*, *mým*, *mých*, *mými*. Nevíme, zda tu šlo opravdu o stahování (*oji* > *ý*) nebo o analogii podle ostatních tvarů včetně adjektiv (srov. *dobrých*, *dobrými* atd.).

6.3.1.4. Stejně tak stahování nenastalo ve slovech s výraznou slovotvornou strukturou, kde by se porušil sklad slova, srov. zachování slova *staja* „stáje", *chvoja*, gen. *rataja* „rataje, oráče", u sloves *bojǫ sę* > stč. *boju sě*, *dělajǫ* > stč. *dělaju*, *dělajǫtь* > stč. *dělajú*.

6.3.1.5. Směrem k východu i na českém území stahování ubývá. Ve východomoravských dialektech máme tvary *mojeho*, *mojemu* (příp. *mojého*, *mojému*). Je těžko rozhodnout, zda tu stahování vůbec neproběhlo, nebo bylo později zrušeno analogií podle *našeho*, *našemu* (a *dobrého*, *dobrému*). Pravděpodobnější je druhá možnost, ale jistota tu není.

6.3.1.6. Poznámka. Při stahování existuje sice pravidlo, že o tom, zda půjde o slabiku měkkou či tvrdou, rozhoduje první vokál, a o kvalitě výsledného vokálu druhý vokál. Toto pravidlo však selhává při stahování skupiny *aje*, kde máme dvojí výsledky, srov. *dobrého* a *děláš;* stejně tak tomu je i v polštině, lužické srbštině, slovinštině. Není rovněž jistoty o skupině *oji*, jak jsme uvedli výše. Potíže dělá *oje* ve střední slovenštině, jak uvidíme dále.

6.3.2. V ostatních slovanských jazycích je stahování provedeno v menší míře než v češtině. Ve východoslovanských jazycích nebylo provedeno vůbec (zčásti jen u adjektiv v ukrajinštině).

Je otázka, jak máme hodnotit tvary staroslověnské. Šlo tu o stahování obdobné českému, nebo tu jde o svéráznou asimilační tendenci, při níž se druhá slabika asimilovala k první, srov. *dobrajego* > *dobraego* > *dobraago* > *dobrago, dobrujemu* > *dobruemu* > *dobruumu* > *dobrumu, dělajetъ* > *dělaetъ* > *dělaatъ* > *dělatъ*? Krajčovič se domnívá, že tu jde spíše o asimilační proces odlišný od českého stahování. Byl totiž i v tvarech, kde *j* (*i*) nebylo, srov. *volaachъ* > *volachъ, věděachъ* > *věděchъ*, pod. *živěše, možaše* atd.

6.3.3. Ze slovanských jazyků mimo češtinu je stahování už v nejstarších dobách doloženo ve slovinštině, srov. *vecne* [*večnē*], *zuetemu* [*svetēmu*], *me* [*mē*] (< *moje*), *ma* [*mā*] (< *moja*), *mo* [*mō*] *volu, mega, nepravdnega, mogokemu* [*mogoť ēmu*] (srov. stsl. *mogǫštujemu*) atd. V nové době u zájmen stažené tvary již nejsou, srov. *mojega, mojemu*, jsou však u adjektiv, srov. *ljubeznivega, ljubeznivemu, ljubeznivem, ljubeznivim*, u subst. v instr. sg. fem., srov. *lipo, roko* (< *lipojǫ, rǫkojǫ*), dále uvnitř slova *bati se* (< *bojati sę*), *stati* (< *stojati*), *pas* (< *pojasъ*), v dialektech i *vivoda* (< *vĕvoda* < *vojevoda*) atp. Samozřejmě je stahování i u sloves, a to od nejstarších dob, srov. *delaš, dela, delamo, delate, delava, delata, pogledamo, izraža, upotrablja* atp.

6.3.4. Obdobné jako v češtině je stahování u adjektiv v polštině, srov. *dobry, dobra, dobre, dobrego, dobremu* (všechny tyto tvary měly pův. dlouhý vokál, v průběhu XV. století však kvantita v polštině zanikla), akuz. a instr. f. *dobrą* (< *dobrǫjǫ, dobrojǫ*), instr. *ā*-kmenů *wodą* (< *vodojǫ*), u *jā*-kmenů *paní* (< *panьji*), *panią* (< *panьjǫ*), u *ijo*-kmenů, srov. *liście* [*liśće*] (< *listьje*), *liścia* [*liśća*] (< *listьja*), *liściu* [*liśću*] atd., u sloves, srov. *wołasz, woła, wołamy, wołacie* (< *volaješь* atd.), *umiesz, umie, umiemy, śmiesz, śmie*, uvnitř slov *pas* (< *pojasъ*), *bać się* (< *bojati sę*), *stać* (< *stojatі*), *śmiać się* (< *smьjati sę*), *lać* (< *lьjatі*). U zájmen jsou dvojí tvary *mego/mojego, memu/mojemu, ma/moja*. Stejně tak jsou některé nestažené tvary u sloves, srov. v polských dialektech *działajesz, umiejesz*, dále uvnitř slova vedle *bać się* je v nářečích i *bojać' się*, vedle *śmiać się* i *śmiejać się;* někde jsou v polštině jen nestažené tvary, srov. *przyjaciel* „přítel", *bojaźliwy* (čes. *bázlivý*), *wojewoda* atp. V dialektech jihopolských a ve spisovné polštině je stažených tvarů více, směrem k severu jich však ubývá, srov. *śpiéwaje* místo *śpiewa*.

6.3.5. V lužické srbštině je obdobně jako v češtině a v polštině stahování u adjektiv, srov. *mały, mała, małe, małeho* (hluž.), *małego* (dluž.), *małemu, małym,*

mali, małe, małych atd. U zájmen stahování není doloženo, srov. *mój, moja, moje, mojeho, mojemu, mojim, moji, moje, mojich* atd. Je však u sloves, srov. (*dźělam*), *dźělaš, dźěla, dźělamy, dźěláće,* (*woblekam*), *woblekaš, wobleka,* (*kopam*) *kopaš, kopa* (tak i dluž.), *hladamy/glědamy* (dluž.). Dále je v základech slov, srov. hl. i dl. *pas* (< *pojasъ*), hl. *přeć* „přáti" (< *prьjati*), *přał*, dl. *pśaś* „přáti", hl. *smjeć so* (< *smьjati sę*), *smjał so*, dl. *smjaś se*, hl. *dźěć* „díti", dl. *źaś* „díti, říkati", hl. *stać* (< *stojatí*), hl. *syć* (< *sějatí*), dl. *seś* (< *sějatí*), hl. *kać so* (< *kajati sę*), *tać* (< *tajatí*). V některých případech však v dolní lužické srbštině není stahování uvnitř slova provedeno, srov. *stojaś* „státi" (hl. *stać*), *tajaś* „táti" (hl. *tać*), u *bojati* není kontrakce ani v horní, ani v dolní lužičtině, srov. hluž. *bojeć so*, dluž. *bojaś se*.

6.3.6. Ve slovenštině je stahování provedeno ve značné míře jako v češtině, přece jsou však tu některé rozdíly. U adjektiv máme ve spisovné slovenštině tvary *dobrý, dobrá, dobré* (tak i v západoslovenských nářečích), *dobrého, dobrému, dobrým,* plur. *dobrí, dobré,* gen. *dobrých,* instr. *dobrými* atd. U sloves je rovněž stahování provedeno, srov. *voláš, volá, voláme, voláte, rozumieš, rozumie, rozumieme, rozumiete.* Stejně tak tomu je v základech slov, srov. *pás, známy* (< *známý* < *znajemъjь*), *bát sa, priať* (< *prāť'i* < *prьjatí*), *stáť* (< *stojatí*), *smiať sa* (< *smāti sā* < *smьjati sę*), *siať* (< *sāti* < *sějatí*), *diať sa* (< *dāti sä* < *dějati sę*), *liať* (< *lāti* < *lьjatí*). Nestažené je *kajať sa* (*tajati* a *lajati* není v slovenštině doloženo, jen dial. *lac*). Stahování nastalo i v koncovkách *ijo*-kmenů a *ijā*-kmenů, ale tu je nyní poněkud zastřeno dalším vývojem, srov. *znamenie* (< *znamenьje*), *znamenia* (< *znamen'ā* < *znamenьja*), *znameniu* (< *znamen'ú* < *znamenьju*), *bratia* (psl. *bratьja*). Přirozeně se stáhlo *ьje* > *í*, srov. *boží* (< *božьjь*), *kostí* (< *kostьjь*); uvnitř slova máme stažení i v slově *strýc, strýk* (< *stryjьcь, stryjьkъ*) proti *ujec* (< *ujьcь*, kde je vokalizace jerová). U zájmen jsou v západní slovenštině nyní tvary nestažené, srov. *mojého, mojému,* tu je délka podle *dobrého, dobrému;* ve střední slovenštině máme tvary *môjho, môjmu,* které Ľ. Novák vyvozuje z *mōgo, mōmu* (*oje* > *ō*) proniknutím *j* z nominativu, Krajčovič však z *mojeho, mojemu.* Kontrakce není provedena ani v některých slovech dalších, srov. *bojazlivý, vojvoda, glej* (obdobně je tomu i v českých dialektech na Opavsku, kde je *bojazlivy, klej*) proti českému *bázlivý, vévoda, klí* (nyní *klih* z *klihový* a to z *kliový*).

6.3.6.1. Potíže vznikají se středoslovenským tvarem neutra *dobruo.* V západoslovenských a východoslovenských dialektech tu vznikl stažením tvar *dobré* (< *dobroje*), shodný se stavem v češtině, polštině, v slovinštině, horní a dolní luž. srbštině atd. Středoslovenský tvar *dobruo* předpokládá starší *dobró.* Je otázka, jak tento tvar vznikl. Ľ. Novák předpokládá pro střední slovenštinu kontrakci *oje* > *ō*, tj. vývoj *dobroje* > *dobrō* > *dobruo* (jako v srbocharvátštině). R. Krajčovič se domnívá, že *oje* dalo *ō*, mělo-li novoakutovou (stoupavou) intonaci, tj. *ó̯je* > *ó*^{e} > *ō* > *uo.* Tam, kde nový akut nevznikl, *oje* dalo *ē* (*to̯ježe, ko̯ježe* > *tēž, kēž* > *tiež, kiež*). U adjektiv však brzy podle Krajčoviče zobecněl tvar s dlouhým *ō*, které později dalo *uo.* Nejstarší doklady na *ō*, nejde-li ovšem o jmenné tvary, jsou *Oztro* [*Ostrō*] 1240 a *Berveno Haradistye* [*Brvennō Hradišťe*] 1263.

Poznámka 1. Je ještě jeden možný výklad vzniku dlouhého *ō* a potom *uo* ve střední slovenštině. Po vzniku rytmického zákona ve slovenštině, kdy se krátí druhý vokál, srov. *krásny, krásna* (místo *krásný, krásná*), mohlo se krátké *o* ve jmenných tvarech typu *krásno* chápat jako zkrácené dlouhé *ó* a proniknout tam, kde zkrácení nenastalo, a tak mohl vzniknout tvar *dobró* [*dobrō*], který dal *dobruo*. Tuto možnost – ovšem jen jako možnost – uvádí E. Pauliny (jinak dává přednost výkladu Ľ. Nováka).

6.3.6.2. Další nesnáz působí koncovka *ojǫ* v instrumentálu sg. feminin ve střední slovenštině. Nyní je za ni *ou*. Běžně se vykládá tak, že tu denazalizace nastala dříve než kontrakce (stahování), tedy *ženojǫ* > *ženoju* a teprve potom zánikem *j*(*i*) vzniklo *ou*. V západní a východní slovenštině však *ojǫ* dalo jako v češtině a v polštině dlouhé *ǫ́* a to dále *ú*, srov. západoslovenské *ženú*, východoslovenské *ženu* (s pozdějším zkrácením). Je tu proto nutno předpokládat jinou chronologii kontrakce a denazalizace. V západní a východní slovenštině byla nejdříve kontrakce a potom denazalizace, ve střední slovenštině nejdříve denazalizace a potom jistá forma neúplné kontrakce. R. Krajčovič tu opět ve střední slovenštině předpokládá novoakutovou intonaci, tedy *-oi̯ǫ* > *-ói̯ǫ* >*-óiu* >*-ōu̯*,*-u̯ou̯*,*-ou̯*. Předpokládá to ovšem zobecnění nového akutu ve všech tvarech. Příklady středoslov. *ženou̯, dobrou̯, tebou̯*, místy i *ženu̯ou̯, dobru̯ou̯* (historicky *hore woduou* 1568, *siluow* 1567). Krajčovič uvádí, že středoslovenské *ou* má paralelu v srbocharvátském *-ow* (psaném *-ovь*), za něž je nyní substitucí *w* > *m* (za morfologické podpory tvarů m. a n.) konc. *-om*, srov. *ženom, dobrom, tobom*. Podobně středoslovenskému *ō* (> *uo*) odpovídá srbocharvátské *dobrō*.

Poznámka 2. Tyto složité otázky vývoje střední slovenštiny a jejího vztahu k vývojovým tendencím v jiných slovanských jazycích vyžadují dalšího společného zkoumání slovenských lingvistů.

6.3.7. V srbocharvátštině došlo jako jinde k stažení skupiny *ьjь* > *ī*, srov. gen. plur. *kostī*. Podobně *ьjь* dalo po stažení a splynutí *y* s *i* rovněž *ī*, srov. *mladī*; *aja* > *ā*, srov. *mladā*, *oje* > *ō*, srov. *mladō*. Krajčovič tu předpokládá lineární slabičnou asimilaci (asimilaci druhé samohlásky k první), tedy *mladoje* > *mladoe* > *mladoo* > *mladō* (obdobnou asimilaci stsl.). Rovněž *oje* u zájmena *mojь* dávalo *ō*, srov. *mojega* > *moega* > *mooga* > *mōga* (srov. předpoklad Ľ. Nováka pro střední slovenštinu *mōgo, mōmu*). Koncové *-ьje, -ьja* buď měkčily předcházející konsonant, např. *pruće* (< *prǫtьje*), *braća* (< *bratьja*) – nové *ć* (z *tьj*) se tu ztotožnilo se starým *ć* (z psl. *tj, kt*) – nebo daly *je, ja*, srov. *perje* „peří". U sloves jsou tvary stažené, srov. *-āš, -ā, -āmo, -āte*, srov. (*čitām*), *čitāš, čitā, čitāmo, čitāte* (*čitajū*), pod. (*gledām*) *gledāš, gledā, gledāmo, gledāte* atd.; tvary 1. os. sg. na *-ām* jsou v závorce, protože nevznikly hláskoslovně, nýbrž tvaroslovnou analogií podle atematických sloves. Stejně tak jsou stažené tvary u některých sloves na *-ēm, -ēš* (3. plur. *-ejū*), srov. (*umēm*), *umēš, umē, umēmo, umēte* (*umejū*). Většina sloves na *-ēm, -ēš* (3. plur. *-ū*) však nemá stažené tvary; jde jen o zdloužení *e* před koncovkou, srov. (*vezēm*), *vezēš, vezē, vezēmo, vezēte*, (3. plur. *vezū*), (*berēm*), *berēš, berē, berēmo, berēte*,

(*berū*). Je tu obdobné zdloužení jako v slovenském (*vediem*), *vedieš, vedie*, 3. plur. *vedú*. Uvnitř slova je stažený tvar jen u slova *pâs* (vedle *pojas;* na Hvaru *pôs*); jinak jsou jen tvary nestažené, srov. *bojati se* (slovin. *báti se*), *stojati* (slovin. *státi*), *lajati, tajati, kajati se, sejati/sijati, smejati se/smijati se*.

6.3.8. O území bulharsko-makedonském jsme se již zmiňovali při staroslověnštině. Šlo tu o lineární asimilaci, při níž se druhá slabika asimilovala k první, srov. *dobrajego* > *dobraego* > *dobraago* > *dobrago, dobrujemu* > *dobruemu* > *dobruumu* > *dobrumu, dělajetъ* > *dělaetъ* > *dělaatъ* > *dělatъ*. Připomíná to srbocharvátskou lineární asimilaci *mladoje* > *mladoe* > *mladoo* > *mladō*. V nové době v důsledku morfologických změn (zánik deklinace) jsou stažené tvary jen u některých sloves, srov. (*čakam*), *čakaš, čaka, čakame, čakate* (*čakat*), (*pitam*), *pitaš, pita* atd., *streljam, streljaš, strelja, streljame, streljate* (*streljat*); kontrakce není u sloves *stareja, stareeš* „stárnu", *slabeja, slabeeš, znaja, znaeš*. Stejně tak není u slova *pojas*, i když v odvozených slovesech se v historických dokladech vyskytuje vedle *opojasati* i *opasan, prepasani*. U adjektiv je při všeobecném zkrácení délek těžko rozhodnout, zda jde o tvar stažený, či ne. Jedině u adjektiv na *-i* typu *gradski, selski* jde o tvary, které vznikly z *-ъjь* (tj. *ъjь* se stáhlo v dlouhé *ý* a to po splynutí s *í* a po zkrácení dalo *i*, tedy *gradskъjь* > ... > *gradski*). U ostatních adjektiv je tento tvar jen tehdy, připojuje-li se k němu člen, srov. *b'al*, ale *belijat* [vlastně *belijъt*], *dobъr*, ale *dobrijat* [*dobrijъt*]. U ženského a středního rodu je tvar stejný jak se členem, tak bez něho, srov. *mláda* i *mládata žená, málko* i *málkoto dete*. Zakončení *-a, -o* může být jak z tvaru kratšího, tak i delšího. Možnost vzniku tvarů na *-a, -o* z delších tvarů ukazuje srbocharvátština. K. Mirčev ve své historické gramatice (1958) předpokládá vývoj *dobrajata* > *dobrajta* > *dobrata, dobrojeto* > *dobrojto* > *dobroto*. Takovéto přechodné tvary se dodnes vyskytují v nářečích banátských Bulharů (*dobrajta, dobrojto*).

6.3.9. Ve východoslovanských jazycích jako celku ke kontrakci nedošlo, srov. rus. *dobryj, dobraja, dobroje, dělaju, dělaješ', dělajet, umeju, umeješ', umejet, lajat', tajat', bojat'sja, stojat', smejat'sja, sejat', nadejat'sja, prijatel', ženoju* (> *ženoj*), *pojas*. V ukrajinštině je však kontrakce u adjektiv v nom. sg. feminin a neuter, v akuz. sg. feminin a v nom. akuz. plur., srov. *novaja* > *nova, novoje* > *nove*, (*novǫjǫ* >) *novuju* > *novu*, (*novyjě* >) *novyji* > *novi*. Vedle toho se řídčeji vyskytují v literatuře rovněž tvary nestažené, srov. *pravdyvaja syla, temnuju ničku nevydnu, bezmežneje pole*. Je však otázka, kdy tato kontrakce v ukrajinštině vznikla, zda je totožná nebo aspoň časově blízká s kontrakcí západoslovanskou. Kontrahované tvary jsou i v severoruských dialektech (tam však u sloves), srov. *znat* (< *znajet*), *umet* (< *umejet*), *krot* (< *krojet*). Jde tu patrně o pozdější vývoj. Ruské tvary *dobrogo, dobromu, dobrom* (ukr. *dobroho, dobromu*, bělorus. *dobraha, dobramu* atd.) vznikly podle zájmenné deklinace, srov. *étogo, étomu*. Plurálové tvary *dobrych, dobrym, dobrymi* jsou už dědictvím pozdně praslovanských asimilačních tendencí. V běloruštině zaniklo u adjektiv koncové *j* v typu *dóbry* (< *dobryjь;* je tu však *dóbraja, dóbraje, hustóje*). V ukrajinštině je sice *nova, nove*, ale *novyj*. Uvnitř slova ve východo-

slovanských jazycích kontrakce není, srov. již výše uvedené ruské příklady a dále ukr. *bojatysja, stojaty, smijatysja, sijaty, dijatysja, pryjateľ, pojas, ženoju* nebo bělorus. *stajac', sejac', dzejacca, pojas* atd. Z uvedených příkladů je vidět, že k pozdně praslovanské kontrakci ve východoslovanských jazycích v podstatě nedošlo. Zachovávala se tu totiž důsledněji praslovanská struktura slabiky a slova typu *CACA* a hláska *j*, která v jiných slovanských jazycích měla nepevné postavení, tu dostala charakter plnoprávného konsonantického fonému.

6.3.10. V důsledku kontrakce došlo na značné části slovanského území k obnovení kvantitativní korelace u vokálů, jež byla zrušena v důsledku kvalitativních změn vokálů okolo r. 800; srov. již uvedené *ženā* > *žena*, *ženă* > *ženo*. Vokály *ā* : *ă*, které byly v poměru dlouhá–krátká, se změnily v *a* : *o*. Kvantita se tu změnila v kvalitu. V téže době vznikly i pravé jery, jak jsme již uvedli. Po stahování však jmenný tvar *dobra* (vzniklý v důsledku zkrácení koncového *ā* > *a*) dostal k sobě nový tvar s dlouhým *á*, srov. čes. *dobra* – *dobrá* (< *dobraja*). Tím byla kvantitativní korelace opět obnovena. K její obnově přispěl i vznik dlouhého *ó* (a také *é*) v důsledku dloužení pod tzv. novoakutovou intonací (srov. *vălja* > *vălʼa* > *volʼa* > *vóʼa*). Do této nové kvantitativní korelace se však nedostaly jery, tj. ъ, ь; ty byly jen krátké. Proto se u nich projevila tendence k zániku; byly totiž v novém systému nadbytečné.

6.4. ZÁNIK A VOKALIZACE JERŮ

6.4. V předcházející kapitole jsme se zmínili o vzniku nové kvantitativní korelace ve vokalismu, která byla důsledkem stahování. Do této nové korelace se však nedostaly jery, ty k sobě neměly dlouhé protějšky, proto vypadly ze systému a postupně zanikaly. Situaci si ukážeme nejdříve na českém území. Tu vokalický systém (po zkrácení původních dlouhých a po vzniku nových dlouhých) vypadal takto:

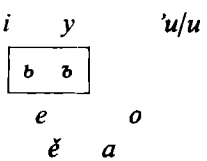

V tomto systému téměř všechny samohlásky mohly mít k sobě příslušné dlouhé (tj. *a*–*á*, *i*–*í*, *y*–*ý*, *u*–*ú*, ba i *o*–*ó*, srov. pračes. *vóʼa, kóža*). Jedinou výjimku tu tvořily jery, a tím byla dána možnost jejich zániku.

6.4.1. Na českém území jery zanikaly podle tzv. Havlíkova pravidla. Sudé jery počítáno od konce (v souvislé řadě jerů) se vokalizovaly, liché naopak zanikaly. Za měkký jer přitom vzniklo *'e* měkčící předcházející konsonant, za tvrdý jer vzniklo *e* neměkčící (dlouhé *é* neměkčící vzniklo nedlouho předtím v důsledku stahování, srov. *dobré* < *dobroje*).

Příklady:

sъnъ > *sen*, ale *sъna* > *sna* (nyní *snu*)
2 1 1

pьsъ > *pes*, ale *pьsa* > *psa*
2 1 1

dьnь > *den*, ale *vъ dьne* > *ve dne*
2 1 2 1

dьnьsь „den tento" > *dnes*
3 2 1

šьvьcь > *švec*, *ale šьvьca* > *ševca* (nč. *ševce*)
3 2 1 2 1

sъ šьvьcьmъ > *s ševcem*
5 4 3 2 1

sъ pьsъmъ > *se psem*
4 3 2 1

okъno > *okno*, ale *okъnъ* > *oken*
1 2 1

lьžь > *lež*, ale *lьži* > *lži*
2 1 1

čьstь > *čest*, ale *vъ čьsti* > *ve čsti* (> *ve cti*)
2 1 2 1

vьzьmǫ > *vezmu*, ale *vьzęti* > *vzáti* (> stč. *vzieti* > *vzíti*)
2 1 1

domьkъ > *domek*, ale *domьka* > *domka* (nyní *domku*)
2 1 1

domьčькъ > *domček*, ale *domьčька* > *domečka* (*domečku*)
3 2 1 2 1

usьchlъ > *usechl*, ale *usьchla* > *uschla*
2 1 1

sьbьrati > *sebrati*, ale *sьberǫ* > *sberu*
2 1 1

6.4.1.1. Původní pravidelnost střídání byla v češtině časem narušena. Projevovala se tu tendence, aby tvary téhož slova a slova příbuzná měly stejnou hláskovou podobu. Místo původního střídání *mech* (< *mьchъ*) – *mcha* (< *mьcha*) vzniklo *mech* – *mecha* (*mechu*), místo *sebrati* – *sberu* pak *sebrati* – *seberu*, místo *usechl* – *uschla* vzniklo *uschl* – *uschla* atd. Podobně podle *domečka* vznikl nominativ *domeček* místo pův. *domček* (ve slovenštině naopak podle *domček* vzniklo *domčeka*). Za psl. slova *blьcha*, *dьska*, *stьblo* by mělo být *blcha*, *dska*, *stblo*. Slovo *dska* se vyskytovalo ve staré češtině ve spojení *dsky zemské*, *stblo* je v asimilované podobě *zblo* ve rčení „*nebylo tam ani zbla*", *blcha* se vyskytuje v polštině v přesmyknuté podobě *pchła*. Podle gen. pl. *blech* (< *blьchъ*), *desk* (< *dьskъ*) a *stébl* (< *stьblъ*) vznikly nom. sg. *blecha*, *deska* a *stéblo* a k nim se pak přitvořily analogické genitivy pl. *desek*, *stébel* s tzv. vkladným *e* vzniklým napodobením jerového střídání *okno* – *oken*. Toto vkladné *e* se vyskytuje i v četných jiných případech, např. *sester* (zde bylo *sestrъ* > *sestr*), *mýdel*, *jader*; *ve vodě*, *ke koni*, *se synem*, staročesky však bylo *v vodě* > *u vodě*, *k koňu*, *s synem* (srov. dodnes *s sebou*). Byla tedy ve staré češtině větší pravidelnost ve střídnicích než dnes. Střídnice za jery byly vytvořeny skutečně podle Havlíkova pravidla (srov. *Bystřec*, gen. *Bystrcě*, dnes *Bystrc* – *Bystrce*, *mudřec*, gen. *mudrcě* atd.).

6.4.1.2. Vokalizace měla velký význam pro vývoj konsonantického systému. Z tvrdého jeru totiž vzniklo *e*, před nímž se souhlásky neměkčily, srov. *tъnъ* > *ten*, *sъnъ* > *sen*, *onъnъ* > *onen*, *bъzъ* > *bez* (rostlina), *vъšь* > *veš*. Před pův. *e* a před *e* vzniklým z měkkého jeru však měkčení nastávalo, srov. *n'es'et'e* [$n^{e}es^{e}et^{e}e$], *b'eru* [$b^{e}eru$], *p'eče*, *d'en'* < *d'ьn'ь*, *s'en* < *s'ьnъ*, *vin'en* < *vin'ьnъ*, *v'eš* < *v'ьšь* (měkčení označujeme jen tam, kde je to pro výklad nutné, jinak se držíme obvyklého způsobu psaní). Vznikala tak opozice *sen* (< *sъnъ*) – *s'en* (< *s'ьnъ*), *veš* (< *vъšь*) – *v'eš* (< *v'ьšь*), *bez* – *b'ez*, *onen* – *vin'en*. Ještě větší dosah mělo fonologické osamostatnění změkčených (palatalizovaných, franc. mouillé) souhlásek na konci slov, srov. *kost'ь* > *kost'*, *gǫs'ь* > *gus'*, *dan'ь* > *dan'*, *v'ьs'ь* > *v'es'*, *tvar'ь* > *tvar'*, *krъv'ь* > *krev'*, *stolьm'ь* > *stolem'*. Zánikem jerů tak byl dovršen vznik konsonantické měkkostní korelace v češtině.

6.4.2. V polštině je rovněž z oba jery *e*, a to za měkký jer *e* měkčící, za tvrdý jer *e* neměkčící jako zprvu v češtině, srov. *sъnъ* > *sen*, *tъnъ* > *ten*, *pętъkъ* > *piątek*, *stolъmъ* > *stołem*, *vъšь* > *wesz*, *mъchъ* > *mech*, *bъzъ* > *bez*, *dьnь* > *dzień*, *pьsъ* > *pies*, *pьnь* > *pień*, *orьlъ* > *orzeł*, *lьnъ* > *len*, *tьmьnjь* > *ciemny* atd. Polský tvar *orzeł* „orel" je původnější než český tvar *orel*, který vznikl podle genitivu *orla*, kde došlo v češtině k depalatalizaci ve skupině konsonantů. O polském tvaru *pchła* z *błcha* (< *błcha*) jsme se již zmiňovali. Slovo *deska* vzniklo v polštině obdobně jako v češtině, za *stьblo* je *źdźbło* (*ani źdźbła*), *ździebło*.

6.4.3. Podobná situace jako v polštině je i v dolní lužické srbštině, srov. *ten*, *wen*, *weš*, *dešć*, *mech*, *kšej* (< *krъvь*) „krev", *bez* i *baz*; *žeń* (< *džeń* < *dьnь*), *cesć* (< *čьstь*), *lan* (< *len* < *lьnъ*), *pjas* (< *pjes* < *pьsъ*), *šamny* (< *ćemny* < *tьmьnjь*), *šańki* (< *ćenki* < *tьnьkjь*), *wjas* (< *v'es* < *vьsь*), *wšen* (< *vьšьnъ*). Je tu, jak je vidět, častá změna *'e* > *'a*, čímž je původní stav střídnic poněkud zatemněn. Časté je vypouštění vokalizace jerové v nominativu sg., srov. *łokś* „loket", *pětk* „pátek", *palc*, *wěnk* „věnec". Za *stьblo* je dluž. *spło*, za *dъska* arch. *cka*, za *błcha* pak *pcha*.

6.4.4. V horní lužické srbštině byly, jak se zdá, původně rovněž stejné střídnice jako v češtině a v polštině, ale byly pozměněny v důsledku pozdějšího vývoje samohlásek vlivem sousedních konsonantů, takže nyní je za tvrdý *ъ* většinou *o*, srov. *son* „sen", *won* „ven", *woš* „veš", *moch* „mech", *boz* „bez", *tón* „ten", ale *dešć*, *krej* (< *krew'* < *krъvь*), *morchej* (< *morchew'* < *mъrkъvь*), *Wuher* (< *ǫgъrъ*) „Uher", *wuhel* (< *ǫgъlь*); *dźeń* (< *dьnь*), *česć*, *len*, *ćěmny*, *ćeńki*, *chribjet*, *kředźel* (< *grędьlь*), *wjes* „ves", ale *pos* (< *pьsъ*), *wšón* (< *vьšьnъ*), *lochki*. Jako v dolní lužičtině je tu časté vypouštění vokalizace jerové v nom. sg., srov. *łochć* „loket", *pjatk* „pátek", *palc* „palec", *płotk* „plůtek, plotek", *słowničk* „slovníček", *wěnc* „věnec". *Błcha* zní v horní lužičtině *pcha* (příp. *tka*), slovo *dъska* se nevyskytuje, *stьblo* pak je v pozměněné podobě *stwělco*.

6.4.5. Ve slovenštině je situace komplikovaná. V západoslovenských dialektech je za tvrdý jer *e* neměkčící, za měkký jer *e* měkčící (pokud nedošlo k pozdějšímu ztvrdnutí). Obdobně je tomu i ve východoslovenských dialektech (s jistými modi-

fikacemi). Ve středoslovenských dialektech, které se staly základem spisovného jazyka slovenského, však pravidelná vokalizace proběhla takto:

ъ > o: lъžь > lož, vъšь > voš, vъnъ > von, mъchъ > moch, pętъkъ > pätok > piatok, svętъkъ > svätok > sviatok, bъčka > bočka, posъlь > posol, vъ dьne > vo dne, sъ mьnojǫ > so mnou.

ь > e: dьnь > d'en' > deň [d'eň], pьsъ > pes, pьnjь > peň, kupьcь > kupec, otьcь > otec [oťec], švьcь > švec, vьsь > ves, domъčkъ > domček.

6.4.5.1. V některých případech jsou však střídnice jinak rozloženy. Za měkký jer je *o: ovьsъ > ovos, ocьtъ > ocot, orьlъ > orol, kotьlъ > kotol;* v jihovýchodní části středoslovenského území však máme pravidelné střídnice, tj. *oves, ocet, orel, kotel.* Tvary *ovos, ocot, orol* vznikly podle Paulinyho analogicky v severozápadní části středoslovenských dialektů, kde neexistovala měkkostní korelace konsonantická (v souladu s názory Ľ. Nováka), podle případů s náležitým *o* (*posol*). Někdy je opět za tvrdý *ъ* střídnice *e: degъtь > dehet, ălkъtь > laket', věchъtь > vechet',* (**cirkъvь* >) *cirkev.* Jde tu o analogii podle ostatních případů s koncovým měkkým konsonantem, srov. *deň – dňa, peň – pňa.* U slova *cirkev* může jít o slovo kulturní.

6.4.5.1.1. Rovněž v slově *tъnъ* je na převážné části středoslovenského území podoba *ten; e* je také v odvozených slovech *teraz, tedy, vtedy.* Jen v jižní části středoslovenského území je v odvozených slovech *o*, srov. *todi, tode, ftode,* na jihovýchodním středním Slovensku se nadto vyskytuje podoba *tot* (< *tъtъ*), připomínající řídké staročeské *tet* a ruské *tot.* Podoba *ton* je na jihovýchodním středním Slovensku doložena jen ojediněle, srov. histor. doklady *tonto swaty dom* (1480), *ton križ* (1689). Obdobně jsou na severní části středoslovenského území rozšířeny podoby *keby* (*kebi*), *kedy* (< *kъgъdy*), v jižní části opět *kobi, kodi, kode.* Rozšíření podob *ten, teraz, vtedy* [*ftedi*], *kedy* [*kedi*] atp. by bylo možno vyložit západoslovenským nebo východoslovenským vlivem (příp. původním západoslovenským osídlením severozápadní části středního Slovenska, které bylo pak překryto osídlením středoslovenským).

6.4.5.2. Vedle střídnic *o, e* se vyskytuje na středním Slovensku ještě i tzv. třetí střídnice *a*, a to jednak jako vokál vkladný a jednak zejména za jer lichý. Příklady na vkladné *a: jedál, vedár, sestár* (gen. plur.). Příklady *a* za lichý jer: *dъska > daska, rъži > raži, mъcha > macha* (*machu*), *dъždža > dažďa, lьna > ľ'äna, ľ'ana* (*ľ'anu*). Pauliny pokládá *a* za vokál vkladný a klade jeho vznik na severozápadní Slovensko. Krajčovič zastává názor, že už v době vokalizace jerové se *a* dostalo nejen do pozice za jer lichý, nýbrž zároveň i za jer sudý, tedy že vzniklo současně *rъži > raži* i *rъžь > raž, mъcha > macha* (*machu*) i *mъchъ > mach, lьna > ľ'äna* (> *ľ'anu*) i *lьnъ > ľ'än > ľ'an.* Zdůvodňuje to existencí vokalické měkkostní korelace *ä-a, e-o.* Říká, že „potenciálnu deštrukciu korenných morfém v alternačných pozíciách (*mъchъ/mъcha*) bolo treba už v čase zániku jerových vokálov odstrániť. Na to bol v tom čase najvhodnejší pár *a-ä*, pretože práve tento pár vokálov z hľadiska paradigmy na rozdiel od páru *o-e* nebol alternačný". Je opravdu těžko rozhodnout, zda *a* za

lichý jer (a zároveň za sudý) je řádnou jerovou střídnicí, či zda je pouze vkladným vokálem (jako v případech *jedál, vedár, jadár, sestár* a také *dosák*, kde vznikl nejdříve tvar *dosk* z *dъskъ* a teprve sekundárně tvar *dosák* podle jiných případů: jsou tedy v jednom tvaru dvě „jerové" střídnice). Já sám se kloním spíše k názoru Paulinyho, že jde o vokál vkladný (viz doklad *dosák!*), ale není možno se zřením k ostatním slovanským jazykům i k situaci v severozápadních středoslovenských dialektech zcela pominout ani názor Krajčovičův. Je to věc dalšího bádání.

6.4.5.3. V západoslovenských dialektech je, jak jsme již uvedli, situace obdobná situaci v češtině, srov. *sъnъ* > *sen, vъnъ* > *ven, vъšь* > *veš, rъžь* > *rež, pętъkъ* > *pátek, svętъkъ* > *svátek, nadъ mъnojǫ* > *nade mnú; dьnь* > *den, tьstь* > *test* „tchán", pod. *pen, pes, len, rožen.* Pokud jsou tu doklady jiné, rozšířily se ze středního Slovenska, např. *moch* místo očekávaného *mech.* Slovo *mech* (< *mъchъ*) se však zachovalo na Záhoří, neboť tu zůstalo *mjech* (< *měchъ*) a nehrozila tu homonymie obou slov jako na ostatním západoslovenském území.

6.4.5.4. Ve východoslovenských dialektech je za tvrdý *ъ* zpravidla *e*, srov. *bečka, bednár, ten, sen, deska, lokec, pisek, spodek, pode mnu, odervac, ve dňe, jarek, smutek, ostatek, poradek* atd. Za měkký *ь* je rovněž *e*, srov. např. *čepec, chlapec, jarec, oves, orel, domček, cenki* „tenký" atd. Ale vyskytuje se tu i *o* za tvrdý jer, zejména v sousedství labiál a tvrdého *l*, srov. *von, vonko, voš, moch, posol, loška* atp. Bývá tomu tak i v instr. sg. *s chlapom, z drevom, ocom;* ovšem je tu i *e*, srov. *pot stołem, zbohem, za doməm* (se zadním *e*), *s chłopəm.* Přípona *-em* je zejména rozšířena mezi Prešovem a Bardejovem, srov. *sinem, ocem, veśełem.* Ve východní části východoslovenských nářečí je *o* i v sufixu *-ok*, srov. *piatok, brižok, domčok, zarobok, pondzełok;* západněji je však *domček, zarobek, piatek.* Je tu tedy vidět jistou pestrost střídnic za jery, kterou je třeba vykládat v každém dílčím východoslovenském dialektu zvlášť. Na směr vývoje v nejvýchodnější části východoslovenských dialektů (*ъ* > *ə* > *o*) mohly mít vliv i kontakty se sousedními dialekty ukrajinskými.

6.4.6. V jihoslovanských jazycích je relativně nejjednodušší situace v srbocharvátštině. Tu oba jery splynuly v jednu redukovanou hlásku, která se v starých dokumentech zapisuje jako jer měkký, reprezentuje však ve skutečnosti hlásku *ə;* toto *ə* pak v dalším vývoji artikulačně pokleslo a dalo na většině srbocharvátského území *a*, a to pravděpodobně ve stol. XIII. Máme tu tedy *a* za oba jery; srov. *san* (< *sən* > *sъnъ*), *van* (*vən* < *vъnъ*), *vaš* (< *vъšъ*), *mach* (< *mъchъ*), *laž* (< *lъžь*), *lakat, raž* i *rž* (< *rъžь*), *ugao* (< *ǫgъlъ*), *taj* (< *tъjь*), *ovaj* (< *ovъjь*) „tento", *petak* (< *pętъkъ*), *svekar* (< *svekъrъ*); *dan* (< *dən* < *dъnь*), *tast* (< *tъstь*) „tchán", *panj* (< *pъnjь*), *pas* (< *pъsъ*) a pod. *lan, otac, ovas, orao* „orel". V dialektech bývají zčásti i jiné střídnice za jery, srov. např. *ä* (*dän, päs, pän*) v severních nářečích, *e*-ové střídnice v západní čakavštině, příp. *ə* v části černohorských nářečí nebo *ô* (*čôst, lôž, vônka*) na ostrově Hvaru (to souvisí patrně se změnou *a* > *ô* na Hvaru). Je zajímavé, že v srbocharvátštině se vyskytuje ve větší míře i tendence k vokalizaci lichých jerů, a to zejména tam, kde by vznikla nežádoucí souhlásková skupina, srov. *tama* (< *tъma;* nář. i *tma*), *magla* (< *mъgla*) „mlha", *mazda*

(< *mъzda*) „mzda", samozřejmě i *daska* (< *dъska*), *stablo* (< *stъblo*) „stéblo", *staza* (< *stъdza* < *stъga*) „stezka", *staklo* (< *stъklo*)/*sklo*, *cklo* „sklo"; proti čes. *dnes* je srbocharvátsky *danas*. Vyskytuje se i vokalizace koncového jeru, srov. čakavské *čь* > *ča* „co" (na Krku i *če*/*čo*).

6.4.7. Obdobný vývoj byl, jak se zdá, i ve slovinštině; tam v některých pozicích *ə* (vzniklé z obou jerů) zůstalo, srov. *pes* [*pəs*], *temen* [*təmən*], *petek* [*petək*], *oken* [*okən*], *deska* [*dəska*], *sen* [*sən*], *stolec* [*stoləc*], *dež* [*dəž*] „déšť", *bez, bezeg* [*bəz, bəzəg*] „bez, šeřík", *bukev* [*bukəv*], *ven* [*vən*] „ven"; v jiných pozicích je za oba jery *a*: *dan, laž, čast* „čest", *mah* „mech", *panj* „peň", *lan, tast* „tchán"; *lahek* (< *lъgъkъ*) „lehký", *danes* [*danəs*]; v posledních dvou slovech je za jeden jer *a* a za druhý *ə*. Podobně jako v srbocharvátštině je vokalizace i za jer lichý tam, kde by vznikla nežádoucí souhlásková skupina, srov. *megla* [*məgla*] „mlha", *mezda* [*məzda*] „mzda", *tema* [*təma*] „tma", *steblo, steklo*.

6.4.8. V stsl. hlah. památkách a v maked. dialektech se projevuje vokalizace tvrdého jeru v *o* a měkkého jeru v *e*, srov. stsl. *vъnъ* > *vonъ*, *dъždь* > *dožd*, *krěpъkъ* > *krěpokъ*, *vьsь* > *vesь*, *šьdь* > *šedь*. V nové době je na makedonském území týž stav. Za tvrdý jer je *o*: *son, boz* (< *bъzъ*), *dožd* (< *dъždь*), *mov* (< *mъchъ*, místo *ch* je *v*), *von*(*ka*) „ven", *voška* „veš", *petok* (< *pętъkъ*), *potomok* (< *potomъkъ*), *svekor* (< *svekъrъ*), *lakot*; za měkký jer je *e*: *den, čest, len, pes, oves, ražen, šev* (< *šьvь*), *test, temen* (< *tьmьnъ*), *denes*(*ka*) „dnes".

6.4.9. V bulharštině je nyní za tvrdý jer v silné pozici většinou opět tvrdý jer, který se v latinském přepise (po rumunském způsobu) píše grafémem *ă*: *mъch* (*măch*), *bъz* (*băz*), *sъn* (*săn*), *dъžd* (*dăžd*), *vъnka* (*vănka*), *vъška* (*văška*), *petъk* (*petăk*), *svekъr* (*svekăr*), *potomъk* (*potomăk*). Za měkký jer je většinou *e*: *den, dnes*(*ka*), *čest, len, pes, oves, šev*; v některých případech je však rovněž *ъ* (*ă*): *tъst* (*tăst*) „tchán", *lъst* (*lăst*) „lest", *tъmen* (*tămen*) „temný", *pъn* (*păn*) „peň". Odráží se tu tendence po splynutí obou jerů v historickém vývoji bulharštiny i v některých bulharských dialektech. V těch je nyní stav různý. V západních dialektech je *e, o* jako v spisovné makedonštině (*son, den*), v jiných je jediná střídnice *ъ* (*sъn, dъš, starъc, tъnък, mъgla*), v jiných je opět široké *ô* (*sôn, dôš, môgla*) nebo široké *ê* (*sên, dên, têne*k), příp. *a* (*san, daš*). Na většině území severovýchodních bulharských dialektů, které se staly základem spisovné bulharštiny, je však stav shodný se spisovným jazykem, tj. *ъ* > *e*, *ъ* > *ъ* (*ă*).

6.4.9.1. V bulharských a makedonských dialektech je však zvlášť silná tendence i k vokalizaci lichého jeru v souhláskových skupinách, srov. bulh. *mъgla* (*măgla*), *mъzda* (*măzda*), *mъstta* (*măstta*) „*msta*", *tъma* (*tăma*), *stъblo* (*stăblo*), *stъklo* (*stăklo*), *tъka* (*tăka*) „tká", *dъno* (*dăno*) „dno", *dъska* (*dăska*), *tъnък* (*tănăk*); srov. též mak. *tema, temnina* „tma", *magla* „mlha", *odmazda* „odměna, odveta", *tanok*/*tenok* „tenký", *doska, steblo*, ale *dno, tkae* „tká" (proti bulh. *dъno, tъka*).

6.4.10. Na východoslovanském území jsou střídnice za oba jery shodné se střídnicemi v makedonštině (a staroslověnštině), tj. za *ъ* je *o*, za měkký *ь* je *e*: *ъ* > *o*: rus. *son, tot* (< *tъtъ*), *von, voš', lož', rož', dožd', moch, lokot', ugol';*

ukr. *son, von, došč, moch, vuhol;* bělorus. *son, von, voš, moch, doždž, rož, lokac'* (< *lokot'* < *ąlkъtь*), *vúhal* (< *vuhol* < *ǫgъlь*).

ь > *e:* rus. *den', čest', pen', test', otec, kupec, lën* [*l'on*], *pës* [*p'os*], *ovës* [*ov'os*], *tëmnyj, lëgkij, orël, šov* (< *šьvъ*); ukr. *den', čest', pen', test', pes, orel, oves, lovec', švec', kupec', rožen, temnyj, l'jon, šov* (< *šev* < *šьvъ*); bělorus. *dzen', česc', pen', palec, kupec, lën, lëhki, cëmny, arol* „orel".

Vidíme, že tu jsou střídnice zcela jednotné, jsou jen poněkud zastřeny změnou přízvučného *'e* > *'o* po měkkých v ruštině a běloruštině (v ukrajinštině jen po sykavkách tupých a po *l', j*) a běloruským akáním (*lokac', arol* s očekávaným ztvrdnutím *r'*).

6.4.10.1. V ruštině je vokalizace i přízvučného lichého jeru, srov. *sóchnut', króvi*, dále *króju* (< *krъjǫ*), *róju* (< *rъjǫ*), *móju* (< *mъjǫ*). V posledních případech je však diference v ukrajinštině a běloruštině, srov. rus. *krójet*, ukr. a bělorus. *krýje*.

6.4.10.2. Slovo *blъcha* zní rusky a ukr. *blochá*, bělorus. *blychá; stъblo* zní rus. *stébel'*, ukr. *stebló*, bělorus. *scjabló; dъska* má v ruš. podobu *doská, stъklo* v ruš. *stekló*, ukr. *sklo/šklo/stekló*, bělorus. *šklo* (*šklo* je patrně polonismus, srov. pol. *szkło*); *mъsta* je rus. *mest'*, ukr. a bělorus. *pomsta; mъzda* v ruš. jen okrajově *mzda* „úplatek", v staré ukr. *mzda* „poplatek" (jinak názvy jiné); *tъma* je rus. a ukr. *t'ma*, bělorus. *c'ma; tъkati* zní rus. *tkat'*, ukr. *tkáty*, bělorus. *tkac'; mъgla* je rus. *mgla*, bělorus. *imhlá*, ukr. *imlá*. Tato problematika je zčásti problematikou tzv. pobočných slabik, která už patří do samostatného vývoje jednotlivých slovanských jazyků.

6.4.11. Ve vymřelém jazyce posledních Polabanů (Drevanů) je za tvrdý jer zpravidla *å*, za měkký jer *a*, srov. *bъzъ* > *båz, rъtь* > *råt, rъžь* > *råz, vъšь* > *vås, dъnь* > *dan, pъnjь* > *pan, vъsь* > *vas, (ăržьnь* >) *rožьnь* > *rüzan, (žerbьcь* >) *žrebьcь* > *zribăc, palьcь* > *polăc*. Před tvrdou zubnicí (příp. před jiným tvrdým konsonantem) je však za měkký jer *å*, srov. *lьnъ* > *l'ån, pьsъ* > *p'ås* (ale *pьsi* > *pasaí*). Po zadopatrových *k, g*, které se palatalizovaly před *ъ* (srov. i palatalizaci *ky, gy* > *ki, gi* v ruštině a v polštině), bývá za tvrdý jer před měkkou hláskou *ė*, srov. *nüd'ėt* (< *nogъtь*) „nehet", *l'üt'ėt* (< *lokъtь* < *ălkъtь*) „loket", po jiných hláskách bývá *å*, srov. *greb'åt* „hřbet".

6.4.11.1. Velmi často je tu i vokalizace slabého jeru, a to zejména v první slabice, srov. *tъ* > *tå, tъkati* > *tåkat, dъno* > *dånü* (*ü* < *ue* < *uo* < *o*), *kъto* > *kåtü, mъgla* > *m'ågla, tъma* > *t'åmă, jъgla* > *jågla, dъva* > *dåvo, pъtenьcь* > *påtinăc* „ptenec, ptáče", *lъže* > *låze* „lže", *čьmel'ь* > *ščьmel'ь* > *stămil* „čmelák", *stъblo* > *ståblü;* srov. již uvedené *pьsi* > *pasai* (s diftongizací koncového *i* > *aí*). V pozici uvnitř slova však slabé jery zpravidla zanikly, srov. *jåzbă* (< *jьstьba*) „jizba", *jącmin* (< *ječьmenь*) „ječmen", *plåtnə* (< *platьna* < *păltьna*), *pöslol* (< *posъlalъ*). Situace v polabštině, pokud jde o slabé jery na počátku slova, připomíná stav v bulharštině a v makedonštině (částečně i v srbocharvátštině a slovinštině). Je vidět, že v okrajových dialektech praslovanských došlo k stejnému řešení (zamezení nežádoucí skupiny konsonantů).

6.4.12. Poznámka. Je třeba se ještě zmínit o jerech v sousedství *j*. Jery před *j* byly v tzv. napjaté poloze a jejich výslovnost se blížila *y*, *i*, srov. stsl. *dobryi* (< *dobrъjь*), *kostii* (< *kostьjь*), *kryję*, *myję* (ale rus. *krъję* > *króju*, *mъję* > *móju*), *slěpъjь* (> *slepój*). Spojení *jь* dávalo v staroslověnštině *i*, srov. *jьgra* > *igra*, *jьgъla* > *igъla*, *jьskra* > *iskra*, *jьdę* > *idę*, *jьmę* > *imę* atd. V ostatních slovanských jazycích je situace různá. V češtině *jь* zůstává a jer se normálně vokalizuje (nebo odpadá) srov. *jьgъla* > *jehla*; obdobně je tomu v slezských dialektech polštiny a v kašubštině, srov. *jegla*, v luž. srbštině, srov. *jehla*/*jogla*, polab. *jåglă*, sch. dial. *jàgla* (na Hvaru *jaglà*), ale slovensky je *ihla*, pol. většinou *igla*, rus. *iglá*, slovin. *ígla*, sch. *igla*, m. *igla*, b. *iglá*, ukr. deminutivum *hólka* (dial. *ihlá*/*jehlá*), br. *ihólka* (dial. *hólka*, *jihlá*). V slově *jьgra* v češtině jer zanikl, vzniklo *jhra* a to se zjednodušilo v *hra*; sloven. je *hra* (ale *ihrisko*), luž. *hra*/*gra*, pol. *gra*, ukr. *hra*, rus. *igrá*, br. *ihrá*, slovin. *ígra*, sch. *igra*, m. *igra*, b. *igrá*. Za psl. *jьmę* je v češtině *jméno* (arch. *jmě*), sloven. (a čes. dial.) *meno*, hl. *mjeno*, dl. *mě* (gen. *mjenja*), pol. *imię* (gen. *imienia*), kaš. *mjono*, rus. *ímja*, br. *imjá*, ukr. *im'ja*, slovin. *imé*, sch. m. b. *ime*. Za psl. *jьskra* je čes. *jiskra*, sloven. *iskra*, luž. *škra*, pol. *iskra* (skra), rus. ukr. *ískra*, br. *skra*, slovin. *ískra*, sch. m. b. *iskra*, polab. *jåskră*. Je vidět, že v každém slově se střídnice v slovanských jazycích různí. Jen staroslověnština, ruština a většinou i jižní slovanské jazyky mají důsledněji *i*. Je to zčásti i problematika tzv. pobočných slabik a jejich odstraňování na počátku slova po zániku jerů, srov. čes. *jhra* > *hra*, *jmám* > *mám*, pod. sloven. *mám*, luž. *mam*, pol. *mam*, ukr. *máju*, br. *máju*, polab. *mom* (ale rus. *iméju*, slovin. *imám* a obdobně i jinde na jihu).

6.4.13. Chronologie zániku jerů. V češtině a ve slovenštině zanikaly jery v průběhu X. století (v letech 950–1025, příp. 925–1000). V XI. století jsou v češtině doloženy za jery nové střídnice *e*-ové, srov. *Gradec*, *Tynec* (*Týnec*) atp. Je tedy rozhodujícím datem konečného zániku jerů rozhraní X./XI. století. Patrně ve stejné době zanikaly jery i v ostatních jazycích západoslovanských, ve slovinštině a v srbocharvátštině (tu vzniklo nejdříve *ə*, které se pak dále vyvíjelo). Vývoj byl poněkud opožděn na území bulharsko-makedonském, a to více v jeho východní části. Na území západním (makedonském) se již v X. století projevuje zánik slabých a vokalizace silných jerů (*ъ* > *o*, *ь* > *e*). Je tu tedy přibližně stejná chronologie jako na západoslovanském území. Ve východobulharských památkách se však jery zachovávají ještě v XI. století. Jejich zánik tu nastal spolu s různými depalatalizačními procesy (a splýváním obou jerů) až po tomto datu, tj. ve stol. XII. Ještě větší zpoždění měl zánik jerů na východoslovanském území. Tu nenastalo stahování (kromě náznaku u adjektiv v ukrajinštině) a držel se tak pevně praslovanský typ slabiky *CACA*. Jery tu proto zanikají se značným zpožděním (asi 200 let po západoslovanském vývoji, tedy na rozhraní XII./XIII. století).

6.5. VZNIK NOVOAKUTOVÉ INTONACE A TZV. NÁHRADNÍHO DLOUŽENÍ

6.5. Jak jsme již uvedli v předcházejících kapitolách, existovaly v praslovanském období dvě intonace v rámci praslovanské slabiky, a to intonace akutová (ražená), která byla v podstatě stoupavá, a intonace cirkumflexová (tažená), která byla v podstatě klesavá. Tak tomu bylo ještě v době metateze likvid. Po metatezi likvid a po vzniku krátkého *o* (z pův. *ă*) začala působit ještě tzv. intonace novoakutová neboli nová ražená, která měla rovněž charakter stoupavý. Délky vzniklé pod touto intonací zůstaly tam, kde se tato intonace vytvořila (a zachovala si svůj stoupavý charakter), na rozdíl od staré intonace akutové zachovány, srov. slovenské *vôľa, vôňa*, gen. pl. *nôh, vôd, žien* (< *žén*), *rúk*, pol. *rąk, nóg, robót, kóp, cieląt* atd.

6.5.1. Změna intonace se nazývá metatonie. Přesné podmínky vzniku ani podstaty metatonie nejsou dosud zcela uspokojivě vyjasněny. Metatonií vznikla z pův. intonace cirkumflexové (nebo tam, kde byly krátké vokály) intonace novoakutová (nová ražená) a naopak ze staré intonace akutové vznikla intonace novocirkumflexová (nová tažená). Někteří badatelé intonaci novocirkumflexovou neuznávají jako zvláštní typ, nýbrž ji považují za totožnou s pův. intonací cirkumflexovou, jiní ji připouštějí v některých jazycích (např. v slovinštině a v tzv. severní slovinštině, blízké kašubštině), a to jako jev pozdější, nikoli pozdně praslovanský.

Metatonie nastávala tam, kde se nějak měnil sklad slova, měnil počet slabik, dodávaly nové sufixy (např. *-ъkъ, -ъka, -ъko*, dále *-ja, -ьje, -ьja*), přecházel přízvuk slova z oslabeného lichého jeru na předcházející slabiku atd. Shevelov praví, že novoakutová intonace vznikla jako responze na přesun přízvuku. Je to intonace, která charakterizovala předpřízvučné slabiky s klesavou intonací, když se na ně přesunul přízvuk. Zároveň je to souhrnný název pro jevy, které se v různých jazycích prezentují různě, a to a) u východních Slovanů jako posun přízvuku, b) v češtině, slovenštině a pův. i v polštině jako posun přízvuku spojený se zdloužením nové přízvučné slabiky, c) v čakavských dialektech srbocharvátštiny (a jiných okrajových dialektech tohoto jazyka) jako posun přízvuku, délka a změna intonace. Intonace novocirkumflexová je pak (podle Shevelova) protipól intonace novoakutové, jakýsi její zrcadlový obraz, a je proto podle něho o něco pozdější.

6.5.1.1. A.1. Typickým příkladem metatonie je genitiv plur.; srov. situaci v jednotlivých jazycích, pokud se tam novoakutová intonace dá pozorovat:

a) čakavské dialekty srbocharvátštiny: *ruka* – gen. pl. *rúk* (stoupavá intonace s délkou), *žena–žén, koza–kóz, vlâs–vlás;* lze ji pozorovat i na pův. jerech, srov. *dno* (< *dъno*) – *dán;* sch. spisovně: akuz. sg. *glâvu* – gen. pl. *glávā*, ak. sg. *žènu* – gen. pl. *žénā*, gen. pl. *vrátā;*

b) slovenština: *noha—nôh* [*nuoh*], *voda—vôd, žena—žien* (< *žénъ*), *hlava—hláv, ruka—rúk, vrata—vrát;* ale dloužení je i na pův. jerech (jako v čakavském *dán*), srov. *ovca—oviec* (< *ovьcь*), *hruška—hrušiek* (< *grušьkъ*), *očko—očiek, prosba—prosieb,* dále v severostředoslovenských dialektech *matka—maták, slivka—slivák,* vyskytuje se i *doska—dosák;* západoslovensky: *slivka—slivék, matka—maték, služka—služék;* obdoba toho je i v slovinštině, srov. *ovác, pečák, desák;* je tu i *do vrát* (proti *vrât* — rus. *vórot* „límec");

c) čeština: staročesky *noha—nóh, voda—vód, hora—hór, slovo—slóv, země—zém;* srov. dodnes spis. *dokořán* (místo *do kořen*); v dialektech: středomoravsky (hanácky) *drva—driv* (< *drév* < *drъvъ*), *vrata—vrát;* východomoravsky: *kuřát, vrát, ovéc, jehél;* slezskomoravsky (lašsky) hornoostravské *kuřot* (< *kuřát* < *kurętъ*), *vlos* (< *vlás*), západoopavské *hřybit, kuřyt* (< *kuřít* < *kuřiet* < *kurát* < *kurętъ*); jihozápadočeské (chodské) *vrát, semán, stebál, vajíc, vovíc, votáv, strán, kuřát* atp.; není proto správné tvrzení (Shevelov a po něm Krajčovič), že v češtině není v gen. plur. dloužení pod novoakutovou intonací (to platí s výjimkou *dokořán* a *synů*(*v*) < *synóv* o novočeském spisovném jazyce, nikoli o dialektech a staré češtině);

d) polština: *głowa—głów, noga—nóg, słowo—słów, wrota—wrót, ręka—rąk, wstęga* „stuha" — *wstąg, księga—ksiąg, cnota—cnót, kopa—kóp, robota—robót, cielę—cieląt;*

e) ruština: *golová—golóv, storoná—storón, borodá—boród;* v dialektech nedaleko Moskvy (Leka atp.) je i *galôf, varôt* se změnou samohlásky; pod. i v gen. pl. *gadôf* „godov" jako v českém *synóv* (> *synuov* > *synů*);

f) ukrajinština: *holová—holív, dolotó—dolít, voróta—vorít* (!); podle toho i tendence ke změně tam, kde byl původní starý akut a kde měla vyniknout novocirkumflexová intonace, srov. *koróva—korív, doróha—dorih, bolóto—bolít,* ale *voróna—vorón, meréža—meréž,* jak to má být; dále je změna v konc. *-ov* v gen. plur.: *rokiv, robitnykiv* (ale tu může jít i o tzv. náhradní dloužení);

g) běloruština: *halavá—halóų, baradá—baród, baraná—barón, staraná—starón, varóty—varót.*

A.2. Metatonií v gen. plur. vzniká z pův. akutové intonace nová intonace cirkumflexová. Můžeme její stopy pozorovat v těchto jazycích:

a) v češtině: *vrána—vran* (za cirkumflex je krátkost), *kráva—krav, jáma—jam, lípa—lip, síla—sil, strouha—struh, žába—žab, léto—let, dílo* (< *dielo*) — *děl, jádro—jader, játra—jater;*

b) v čakavských dialektech srbocharvátštiny: *jâma—jâm, vrâna—vrân;* v jiných srbocharvátských dialektech: *riba—rîb*(*ā*); spisovně *vrâna—vrânā* (*ā* je koncovka gen. plur. vzniklá pravděpodobně morfologickou analogií: podle *kostima—kosti* vzniklo k *ženama—ženā*);

c) v slovinštině: *jáma—jâm, ríba—rîb, vrána—vrân* (citováno podle starší běžné literatury; v nynější spisovné slovinštině tu však došlo k vyrovnání, srov. *lípa—líp;* rozlišování intonací je v nové hovorové slovinštině irelevantní).

6.5.1.2. B. Druhým typickým případem je metatonie v nom. sg. maskulin (a feminin) zakončeném na -ъ, -ь. Ovšem tu nelze v češtině dobře odlišit (a stejně tak ani v jiných jazycích) nový akut od tzv. náhradního dloužení po zániku jerů. Uvedeme si tu proto jen ty případy, kde by mohlo jít o nový akut: jsou to jednoslabičná slova s pův. přízvukem na zaniklém koncovém jeru:

a) v čakavských dialektech srbocharvátštiny: *králj, grȉh* (< *grěchъ*), *kȕt, kljúč, kónj, nóž, plášć, pút, smíh* (< *směchъ*);

b) v slovinštině: *králj, gréh, kós, dvór, kót* (pol. *kąt*), *kljúč, plášč, pót, sód, sméh;* tyto případy délek lze odlišit od příkladů, kde není nový akut, nýbrž tzv. náhradní dloužení: tam se totiž přízvuk z pův. *o* posunuje dozadu v nepřímých pádech, srov. *nós* – gen. *nosá, ós* – gen. *osí, sól* – *solí, vóz* – *vozá;*

c) ve východoslovanských jazycích (výjimečně v některých dialektech v okolí Moskvy): *nôž, pôst;* ukrajinské příklady *kin', niž, dvir* tu nelze uvádět, neboť tu všude mohlo jít o tzv. náhradní dloužení;

d) v češtině v případech: *král, hřích, klíč, kout, kůň, kůl, nůž, plášť, půst, poušť, soud, stůl, vůl, dvůr;* v češtině jsou průkaznější příklady s neznělým konsonantem, neboť tu nemohlo nastat náhradní dloužení, v nářečích je i *kůs* „kos" a *kůš* „koš";

e) ve slovenštině: *kráľ, hriech, kľúč, kút, súd, kôň, nôž, stôl, kôl, dvôr, vôl, kôš;*

f) v polštině: *kąt* (gen. *kąta*) „kout", *sąd* (gen. *sądu*), *król* (gen. *króla*); tyto příklady jsou přesvědčivé; nejde tu o náhradní dloužení jako u slov *dąb – dęba, ząb – zęba;* v polských dialektech je takových příkladů více (ve spisovné polštině došlo po odstranění tzv. „pochylonych" hlásek vzniklých z dlouhých vokálů k zmenšení dokladů o dloužení);

g) v bulharštině: *kósъt, kóšъt, kólъt, králjat, kónjat, bójat,* ale *nosът, domът* (v bulharštině ukazuje přízvuk na základu na nový akut; tam, kde nevznikl nový akut, nastal naopak přesun přízvuku ze základu na koncovku, srov. *nosът,* kde je přízvuk na jeru; je to obdoba přesunu přízvuku ze slabiky s původním cirkumflexem na koncovku v jiných případech, srov. *męso* > bulh. *mesó* proti rus. *mjáso*).

6.5.1.3. C. Třetím příkladem je metatonie ve víceslabičných slovech:

1. po zániku přízvučných jerů ve víceslabičných slovech zejména se sufixy *-akъ, -ačь, -ikъ, -ar'ь, -avъ, -umъ* (mohlo by tu jít i o zachování předpřízvučné délky, ale situace v čakavských dialektech srbocharvátštiny ukazují spíše na nový akut), srovnej situaci:

a) v čakavských dialektech srbocharvátštiny: *buȟuáč* (Hvar) „boháč" (< *bogačь*), *učedník, gospodór* „hospodář", *junók* „junák"; v ostatních srbocharvátských dialektech *novȃk, junȃk, rukȃv, koľȃč, klobȗk* (gen. sg. *klobúka*);

b) v slovinštině: *novák, junák, koláč, rukáv, klobúk;*

c) v češtině: *novák, boháč, koláč, rukáv, hospodář, učedník, rukáv, běhoun, klobouk, motýl;*

d) v slovenštině: *novák, boháč, koláč, rukáv, hospodár, behún, klobúk, motýl;*

v slovenštině navíc *veniec* (< *věnьcь*), *koniec*, *hrniec* (s pův. přízvukem na konci), ale *chlapec*, *starec*, *palec* (s přízvukem na kmeni).

2. před sufixy *-ъkъ*, *-ъka*, *-ъko* (*-ьkъ*, *-ьka*, *-ьko*); uvedeme si příklady nejdříve před sufixem *-ъka* (*-ьka*): čes. *hlava—hlávka* (< *glavьka* < *gălvьka*), srov. též rus. *golóvka*, ukr. *holívka*, *strana—stránka*, *hora—hůrka*, *nohy—nůžky* (< *nožьky*) „nožnicy", ale *nožky* „malé nohy"; sloven. *noha—nôžka*, *žena—žienka* (čes. *žínka*, ukr. *žinka*), *pec—piecka*; pol. *noga—nóżka*, *głowa—główka*, *woda—wódka*, *ręka—rączka* (srov. čes. příjmení *Roučka* a han. *róčka* u pluhu); psl. *lěsъ*, čes. odvoz. *liska*, sloven. *lieska*, slovin. *léska*, srbocharv. *léska*, ukr. *liska*; podobně rus. *kórob—koróbka* „krabička", *noga* — rus. dial. *nôžka* (Leka), dále *kôška* „kočka", *strôjka* „stavba". Před sufixem *-ъka* (*-ьka*) je i krátkost, vznikl-li tu nový cirkumflex (nebo zkrácení ve víceslabičném slově): čes. *rána—ranka*, *jáma—jamka* (< *jamъka*), *kráva—kravka*, *bába—babka*, *kroupa—krupka*, *moucha—muška*, *strouha—stružka*.

Příklady se sufixem *-ъkъ* (*-ьkъ*): čes. *hrad—hrádek*, *hlas—hlásek*, *klas—klásek*, *břeh—břížek*, *měch—míšek*, *most—můstek*, *plod—plůdek*, *plot—plůtek*, *roh—růžek*, *vlas—vlásek*, *dub—doubek*, *holub—holoubek*, *kruh—kroužek*; *v* polštině *gród*, gen. *grodu—gródek*, *goląb*, *golębia—gołąbek*, *krąg*, *kręgu—krążek* „kroužek". Dále sem patří případy se sufixem *-ъkъ* v jiných odvozených slovech: čes. *svatý—svátek* (< *svętъkъ*), sloven. *svätý—sviatok*, pol. *święty—świątek*, čes. *pět—pátek*, sloven. *päť—piatok*, pol. *pięć—piątek*, slovin. *pétek*, sch. *pétak*; sloven. *piesok*, čes. *písek* (rus. *pesók*, *peská* ukazuje přízvuk na konci), slovin. *pések*, sch. *pésak* (*pijesak*), b. *pjásък* (posun přízvuku proti rus. *pesók* svědčí o novém akutu). Krácení je v slovech čes. *dům—domek*, *kůl—kolek*, *vůl—volek*. Je to opravdu zrcadlový obraz dloužení, jak tvrdí Shevelov, a tedy jev patrně pozdější. Případy dloužení i krácení v deminutivech jsou morfologizovány, takže nemohou být všechny svědectvím fonologických změn.

Příklady se sufixem *-ъko* (*-ьko*): čes. *slovo—slůvko* (< *slóvko* < *slovьko*), *lože—lůžko*, pol. *łoże—łóżko*, čes. *olovo—olůvko*, *jezero—jezírko*, *železo—železko*.

Nový akut (s příslušným dloužením) před sufixem *-ъka* (*-ьka*) je i v případech čes. *desítka* (stč. *desietka*), sloven. *desiatka*, pol. *dziesiątka*, bulh. *desétka*; obdobně čes. *devítka* (< stč. *devietka*), slov. *deviatka*, pol. *dziewiątka* atp. Přízvuk tu přešel z první slabiky na slabiku následující, po níž následoval jer, srov. rus. *désjat'* — ale *desjátka*.

Poznámka. Obdobně jako v uvedených sufixech *k*-ových je novoakutová délka před jinými sufixy s jerem, srov. pol. *wlókno*, čes., sloven., slovin. a sch. *vlákno*, pol. *płótno*, hluž. *plótno*, čes., sloven. a slovin. *plátno*.

6.5.1.4. D. Metatonie v participiu *l*-ovém, kde přízvuk přešel z koncového jeru na předcházející slabiku:

sch. čak. *trésal*, *vúkal*, sloven. *triasol*, *vliekol*, pol. *trząsł*, *wlókł* (*trzęsła*, *wlokła*), čes. *třásl*, sloven. *niesol*, *viedol*, *plietol*, pol. *niósł*, *plótł* (*niosła*, *plotła*), slovin. *nésel*, *plétel*, *pékel*; v českých dialektech na východní Moravě srov. *védl*, *nésl*, *véd*, *nés* (proti spis. *vedl*, *nesl*, *pletl*), dále v čes. dialektech slezských, srov. *přebud*

(< *přebódł*)—*přebodła, pomuh—pomohła, ućik—ućekła, přyňis—přyňesła,* v dialektech středomoravských (hanáckých) srov. *rústł/rustł, múhł/muhł, sikł* (< *sékł*), *přęšil* (< *přišél* < *prišъdlъ*). V češtině v typu *třásl, třásla* zobecněla délka, v slovenském *viedol, viedla* rovněž, ale v dialektech je někde *ňiesol—ňesla, piekol—pekla.* Ve spisovné češtině (mimo *třásl, třásla*) je nyní krátkost, srov. *vedl, nesl, pletl,* jak jsme již připomenuli.

6.5.1.5. E. Metatonie v participiu *n*-ovém. Nový akut je v těchto případech:

čakav. *vézan, vézana, písan, písana;* čes. *vázán, -a,* rus. *(za)vjázan, (za)vjázana, (na)písan, (na)písana, slovin. vézan, napísan;* čak. *míšan, míšana,* slovin. *mẽšan,* rus. *(s)mẽšan;* to jsou všechno slovesa pův. III. třídy;

čakav. *súen* „souzen", slovin. *(ob)sójen,* čes. *souzen* (< *súzen* < *sǫd-jenъ*); rus. *pochorónen* (inf. *pochoronít'*)/*pochoronën;* je tu mnoho analog. vyrovnání, takže pův. stav je často zatemněn.

6.5.1.6. F. Metatonie v supinu. Tu ve staré češtině vznikla nová cirkumflexová intonace, za niž je krátkost:

stč. supinum *brat, ryt, spat, nest* proti infinitivům *bráti, rýti, nésti, spáti;* dodnes se v češtině tvar supina zachoval ve spojení *jdu spat* (proti inf. *spát*). Obdobně je pův. klesavá intonace v supinu ve slovinštině, srov. *brât, nêst, mêt* proti infinitivům *bráti, méti* „třiti", *nésti* (pokud se ovšem v hovorové slovinštině intonace ještě rozlišují).

6.5.1.7. G. Metatonie v prézentu sloves. Je dosvědčena přímo čakavskými dialekty srbocharvátštiny (a nepřímo délkou v češtině, slovenštině a srbocharvátštině):

a) nový akut na tematickém vokálu: čak. 2. os. sg. *trpíš,* 3. os. sg. *trpí,* 3. os. plur. *trpé* (< *tъrpętь*), ve spisovné srbocharvátštině je tu *trpī* (s popřízvučnou délkou, z níž se přízvuk přesunul na první slabiku). Podobně má délku čeština, slovenština, srov. čes. a slov. *trpíš, trpí.*

V čakavských dialektech není délka na tematickém vokálu *e,* srov. *nese* (přízvuk je na druhém *e* jako v ruském *nesët*); stejně tak je krátké *e* v češtině, srov. *nese,* a ve slovinštině, srov. *nesem, neseš, nese.* Slovenština má však *nesieš* (< *nesẽš* < *nesešь*, přízvuk na jeru), *nesie* (< *nesẽ* < *nesetь*), pod. *vedieš, vedie.* Spisovná srbocharvátština tu má rovněž dlouhé *ẽ,* srov. *nesẽ, pletẽ.* Rovněž stará čeština v některých textech dosvědčuje délku na *e*;

b) nový akut na kořenné samohlásce:

čak. *píše, véže, vrátī, súdī*
čes. *píše, váže, vrátí, soudí*
sloven. *píše, viaže, vráti, súdi*
pol. *wiąże, wróci, mlóci, sądzi.*

V ruštině tu je přechod přízvuku: *pišú—píšeš', pišet* atd., *vjažú, vjážeš', voročú—vorótiš', vorótit* atd., *sužú—súdiš';* další příklady: *skačú—skáčeš', kažú—kážeš', moločú—molótiš', ljubljú—ljúbiš'* atd. U krátkých vokálů je v ruštině *gložú—glóžeš', glóžet* (inf. *glodát'*), dial. *glôžyt* (dial. Leka u Moskvy); podobně *poljú—póleš'* „pleji" (dial. Leka *pôl'it*).

Jak je vidět, jde většinou o slovesa III. a IV. slovesné třídy. Je jen málo sloves v I. třídě, v nichž by se projevovala metatonie; srov. čes. *mohu—můžeš* (novočes. *můžeš*) a rus. *mogú—móžeš'*, sloven. *môže*, slovin. *móre;* čes. *táhneš, táhne* (*táhnu* je analogické), stč. též *tiehneš, tiehne* (nč. *tíhneš, tíhne*), sloven. *tiahneš, tiahne*, pol. *ciągnie*, rus. *tjanú—tjáneš'*, slovin. *tégne*, čak. (*po*)*tégne;* rus. *obmanú—obmáneš'*, *tonú—tóneš'*, slovin. *tóne.*

c) nový akut na kořenné samohlásce u sloves se základem končícím na přízvučné *ā* vzniklé stažením z *aje* (přesun přízvuku z *ā* na kořen):

čak. *míšā*, slovin. *méša*, sloven. *mieša*, čes. *míchá*

čak. *pitā*, bulh. *píta*, sloven. *pýta* (*sa*), srov. rus. *pytájet*

srbocharv. *čúvati*, sloven. *počúva.*

Slovesa s přízvukem na kmeni, nikoli na *ā* (< *aje*) délku v předcházející slabice nemají, srov. čes. *dělá*, sch. *delā*. Rovněž nemá dloužení sloveso s krátkou samohláskou v kořeni a s přízvukem na koncovce, srov. čak. *kopâ*, čes. *kopá;* bulharština tu nemá kontrakci, srov. *kopáe.*

Poznámka. Všechny tři uvedené typy se v jazycích překrývají, takže odtud vznikají některé nepravidelnosti.

6.5.1.8. H. Metatonie před sufixy *-ьje, -ьja:*

čes. *prut—proutí*, stč. *prútie* (< *prǫtьje*), *květ—kvítí*, stč. *kvietie*, čes. dial. (východomorav.) *vrba—vŕbí;* sloven. *prut—prútie, list—lístie* (taktéž stč. *lístie*), *dub—dúbie* (čes. *doubí*); slovin. *prot—prótje, list-lístje;* pol. *pręt—prącie;* čak. *prútjī;* srov. dále čes. *dřevo—dříví*, stč. *dřievie*, rus. *dérevo—derévja, kólos—kolósja* (srov. i čes. dial. *klas—klásí*); čes. *podhůří*, stč. *podhóřie* (< *podъgorьje*), pol. *podgórze;* srov. též ukr. *sbížža* „zboží", *zíl'lja* „zelí".

6.5.1.9. CH. Metatonie před psl. sufixem *-ja:*

a) původně dlouhý vokál před *-ja:*

čak. *stráža*, slovin. *stráža*, čes. *stráž*, sloven. *stráž*, pol. *stróż*, ukr. *storóža;*

čak. *žéja* „žízeň", slovin. *žéja*, stč. *žiezě* (nč. *žízeň*), pol. *żądza*, bulh. *žážda;*

čes. *více* (stč. *viece* < *vět-ja*), sloven. *vieca*, slovin. *véča*, sch. *véća*, ale rus. *večá.*

Další příklady jsou zejména v češtině: *hráz* (sloven. *hrádza*), *nouze* (sloven. *núdza*, slovin. *núja*), *práce* (sloven. *práca*, hlužan. *próca*), *bouře* (sloven. *búra, búrka*, slovin. *búrja*); *koupě, pouť* (< *púščě* < *púšča*), *souše* (< *súšě* < *súša;* rus. *súša*). Ovšem v některých případech tu metatonie nenastala, srov. čes. *duše*, sloven. *duša*, rus. *dušá*, bulh. *dušá* a výše uvedené ruské *večá.*

b) původně krátký vokál před *-ja*:

čes. *vůně* (< *vóňa*), sloven. *vôňa*, slovin. *vónja;*

čes. *vůle*, sloven. *vôľa*, slovin. *vólja*, rus. dial. *vôlja;*

čes. *kůže*, slovin. *kóža*, rus. dial. *kôža*, bulh. *kóža*, ale sloven. *koža;*

čes. *můše*, slovin. *nóša*, ukr. *nóša*, rus. dial. *nôša*, ale sloven. *noša;*

čes. *chůze*, sloven. *chôdza;*

čes. *péče*, slovin. *péča;*

čes. *tůň*, sloven. *tôňa;*

čes. *půle* (< *pól'a*).

Ale jsou případy, kdy metatonie nenastala (přízvuk zůstal v ruštině na konci, v češtině je krátkost), srov. rus. *mežá*, čes. *mez* (stč. *mezě*), sloven. *medza;* čes. *země*, rus. *zemljá* atp.

6.5.1.10. I. Metatonie v předpřízvučných slabikách. Tento typ přesunu přízvuku na předcházející slabiku (s jejím zdloužením) je doložen převážně v češtině, ale také ve slovenštině a v polštině:

čes. *kůra* (< *kóra*), sloven. *kôra*, pol. *skóra*, slovin. *skóra—kóra*, ukr. *škíra;* ale bulh. *korá;*

čes. *hůra* „půda nad stropem" a v místních jménech *Hůra* (jinak *hora*), pol. *góra*, slovin. *góra*, rus. dial. *gôry;* ale sloven. *hora;*

čes. *můra*, slovin. *móra*, ale sloven. *mora;*

čes. *smůla/smola*, slovin. *smóla*, sloven. *smola;* bulh. *smolá;*

čes. *hrůza*, sloven. *hrôza;*

čes. *půda*, sloven. *pôda;*

čes. *lhůta* „termín" proti *lhota* „privilegium v placení" (místní *Lhota*);

čes. nář. *rúsa, kúsa*/spis. *rosa, kosa;*

čes. místopisný název *Vůda* proti obecnému *voda.*

Všechny tyto případy měly pohyblivý přízvuk, srov. rus. *vodá* — akuz. *vódu.* Přesouvání přízvuku jako u slov s pův. délkou, srov. rus. *reká* (< *réka*), *réku* (< *rękǫ*), stč. *řieka, řěku* (vyrovnáním buď *řeka*, tak spisovně, nebo *říka*, tak v četných dialektech), pak vedlo k dloužení v původně nepřízvučné pozici.

6.5.1.11. J. Metatonie v složených adjektivech.

a) nová cirkumflexová intonace ve složených adjektivech, která ve jmenném tvaru měla pův. akutovou intonaci:

čes. *zdravý* (nový cirkumflex, proto krátkost) — *zdráv* (starý akut, proto délka); čes. *starý—stár, malý—málo, pravý—právo, milý* — stč. *míl*, adv. *míle;*

b) nová akutová intonace na staré cirkumflexové:

čes. *pět—pátý*, sloven. *päť—piaty, pięć—piąty;*

čes. *devět—devátý*, sloven. *deväť—deviaty*, pol. *dziewięć—dziewiąty;*

čes. *deset—desátý*, pol. *dziesięć—dziesiąty;*

čes. *moudrý* (< *múdrý*), pol. *mądry;*

čes. *skoupý* — pol. *skąpy;*

čes. *lítý* (< *l'útý*); adj. *ljútyj, múdryj, pjátyj* mají nový akut i v ruštině, ale *skoupý* je rus. *skupój.*

Adjektiva s nepočátečním přízvukem:

rus. *mókryj* — ale jmenné tvary *mokr, mokrá, mokró;* rus. dial. *môkraj;*

čakav. *béli*, slovin. *béli*, sloven. *biely*, čes. *bílý* (< *bielý*) proti jmennému tvaru v subst. adj. *Běla*, rus. *bélyj;*

čakav. dial. *čŕni*, slovin. *čŕni*, sloven. *čierny*, čes. dial. *čérný* (východomorav.).

Zvláštní skupinku tu tvoří číslovky *šestý, sedmý, osmý*, rus. *šestój, sed'mój, vos'mój;* ty mají v řadě jazyků novoakutovou intonaci, srov. pol. *szósty, siódmy, ósmy*, sloven. *šiesty, siedmy, ôsmy*, čak. *šésti, sédmī, ósmī*, slovin. *šésti, sédmi, ósmi*, bělorus. *šásty, sëmy, vós'my*, ukr. *šostyj, s'ómyj, vós'myj;* spisovná čeština má sice *šestý, sedmý, osmý*, ale dialekty mají *šístej, sídmej, vúsmej.*

6.5.1.12. K. Někdy se metatonie a novoakutová intonace vidí i v nom. plur. neuter:

sloven. *mesto* – plur. *mestá; rebro – rebrá; bremeno – bremená*

čakav. *mẽsto – (na) mestá; rȁme – ramená.*

V severních štokavských dialektech je rovněž přízvučná koncová slabika v slovech *stabla, ramena*, jak uvádí Krajčovič (i Shevelov). Přesun přízvuku je i ve východoslovanských jazycích, srov. rus. *mésto – mestá, délo – delá* (ale o tom soudí Shevelov, že to je pozdějšího data, až ze XVII. stol.). Zajímavé je ovšem střídání i v češtině, tj. *dělo – dílo, město – místo* (< *miesto*), které také zřejmě souvisí s posuny přízvuku v paradigmatu a které má právě paralely v ruském *délo – delá, mésto – mestá*, ať už oba jevy vznikly jakkoli.

Pauliny praví o slovenském *mestá, slová* toto: „Ako novoakútová dĺžka sa vykláda často aj tvar nom. akuz. plur. *o*-kmeňov neutra: *mestá, slová, polia.* Dĺžka tejto prípony je rozšírená na celom strednom a väčšine západného Slovenska. Nie je možné zistiť, či tu bola dĺžka i na východnom Slovensku. Tvary typu *slova, mjesta, srca* sú len v záhorských nárečiach." Dále praví, že novoakutovou intonaci tu předpokládají T. Lehr-Spławiński a N. v. Wijk, kdežto V. Vážný a T. Torbiörnsson tu předpokládají analogické vyrovnávání: *slovám – vrátam, slovách – vrátach* a podle toho i *slová – vráta.* Proti tomu by svědčilo, že tvary *slová, mestá, srcia – srcá* jsou i na západním Slovensku. Krajčovič tu vidí souvislost se severoštokavskými nářečími (a s východoslovanskými jazyky), kdežto Shevelov tu předpokládá konvergentní vývoj s maďarštinou, srov. *alma* „jablko" – *almák* „jablka", *kefe* „kartáč" – *kefék* „kartáče".

Přednesli jsme všechny důležitější názory na tuto z hlediska slavistického poměrně závažnou věc, sami k tomu nedovedeme zatím zaujmout rozhodné stanovisko.

6.5.1.13. Poznámka. Nevyčerpali jsme jistě všechny případy metatonie a novoakutové intonace. Patří sem rozhodně ještě případy českého *hůře* (stč. *hóře* < psl. *gór'e* < *gărje*), *výše*, rus. *molóže* atp. Jde tu o sufix *-je*, který způsoboval palatalizaci alveolár, před nimiž docházelo k dloužení. Obdobně máme délku v staročeském *dělajúci* (nč. *dělajíc*), *znajúci* (postupem *znajeNt-ji* > *znajeNc'c'i* > *znajěNc'i* > (*jě* > *ja*) > *znajaNc'i* > *znajǫci* > *znajúci*) atd.

Nová délka vznikla také přesunem přízvuku z koncovky v českých infinitivech *nésti, vésti*, srov. rus. *nestí, vestí.*

6.5.1.14. V našem přehledu jsme se pokusili podat jistý počet případů, kde by bylo možno počítat s metatonií a s tzv. novoakutovou intonací. Je to problematika složitá, která by sama vyžadovala speciálního bádání (a zvláštní monografie); je tu proto nutno počítat s různými možnostmi výkladu (včetně morfolog. analogie).

6.5.2. Se zánikem jerů souvisí i tzv. náhradní dloužení. To se projevuje zejména v češtině, v srbocharvátštině, slovinštině, polštině a v největší míře v horní lužické srbštině a ukrajinštině.

a) v češtině: *dům* (< *dóm* < *domъ*) – *domu, důl–dolu, lůj–loje, hnůj–hnoje, sůl–soli, vůz–vozu, bůh* (< *bóh* < *bogъ*) – *boha, půl* (< *pól* < *polъ*); slovensky *bôb–bobu;*

b) v srbocharvátštině: *dôm–doma, bôg–boga, rôd–roda, rôj–roja, strôj–stroja, sô(l)–soli, dô(l)–dola, pô(l)–pola, mêd–meda, lêd–leda, môst–mosta, pôst–posta, rôk–roka;*

c) v slovinštině: *bóg* (gen. *bogá*), *bród* (gen. *broda/brodú*), *dól* (*-a/dolú*), *gnój* (*gnojá*), *gód* (*-a, -ú*), *lój* (*-a, -á*), *móst* (*-á, -ú*), *nós* (*nosá, nosú*), *ós* (*osí*), *plód* (*-a, -ú*), *ród* (*-a, -ú*), *sól* (*solí*), *vóz* (*vozá*), *méd* (*-a, -ú*), *léd* (*-a, -ú*);

d) v polštině: *bób–bobu, gród–grodu, grób–grobu, ród–rodu, dół–dołu, łój–łoju, pokój–pokoju, pół, rój–roju, sól–soli, strój–stroju, pozór–pozoru, rów–rowu, powróz– powrozu, wóz–woza;* dále je dloužení v nom. sg. u nosovek: *dąb–dęba, ząb–zęba, błąd–błędu, mąż–męża, wąż–węża, ksiądz–księdza* (u posledních dvou slov by mohlo jít i o nový akut, ale to se nedá v polštině dobře odlišit);

e) v horní lužické srbštině: *bóčny, bój* (*boja*), *bóh* (*boha*), *dwór* (*dwora*), *hłód* (*hłodu*), *hłódny, hódny, hród* (*hroda, -u*), *hórki, hórski, hósć* (*hosća*), *chłód/chłódk, chłódny, chódnik, kóń* (*konja*), *kónc* (*kónca*), *kós, kósć, kóčka, krótki, lód, móc* (*mocy*), *mócny, módry, móst* (*mosta*), *nós* (*nosa*), *nóc* (*nocy*), *nócny, nóž* (*noža*), *płód, płódny, płót* (*płota*), *płótk* „plůtek", *póst, pólski, próh* (*proha*), *ród* (*roda*), *róh* (*roha*), *różk* „růžek", *słód* (*słoda*), *słódki, słójk* „sloj", *stólc* (*stólca*) „židle, stolec", *wóčko* „očko", *wódny, wójna, wólba, wólny, wólša, wón* „on" (ale *won* „ven"), *wóz* (*woza*), *zawód* (*zawoda*), *zróst* (*zrostu*), *žónski, žónka; měd* (*mjedu*), *pěc* (*pjecy*), *čěpc* „čepec"; jak je vidět z příkladů, je tu dloužení před všemi konsonanty (sonantami, znělými, neznělými, závěrovými (okluzívami) i úžinovými (frikativami); neutralizován je rozdíl mezi *o–ó* před labiálami *b, p, m, w, f,* dále před *k, g, ch* a před tvrdým *l* (proto se tu píše všude jen *o,* takže dloužení není možno zjistit; máme proto *bok,* ale *bóčny, hroch,* ale *w hróše, stoł,* ale *stólc*);

f) v ukrajinštině (tu se dlouhé *o* vzniklé náhradním dloužením nebo metatonií – oba jevy nelze přesně odlišit – změnilo v historických dobách v *i,* srov. *volъ* > *vōl* > *vuol* > *vuel* > *vuil* > *vüil* > *vil, nosъ* > *nōs* > *nuos* > *nues* > *nües* > *nüis* > *n'is;* pod. *ē* dalo rovněž *i,* srov. *medъ* > *mēd* > *mied* > *mid;* konsonanty jsou před tímto novým *i* (vzniklým z *o, e* a také z *ě*) na většině území i ve spisovném jazyce palatalizovány:

bib [*b'ib*] – *bóbu, bik* [*b'ik*] – *bóku, brid–bródu, bojéc'–bijcjá, dvir–dvorá, dribnyj* „drobný", *hnij* [*hn'ij*] – *hnóju, hirkyj* „horký", *hist'–hóstja, hivnó, chmil'–chmélju, kil–kolá, kin'–konjá, kórin'–kórenja, kis–kosá, kist'–kósti, kiš–košá, kíška* „kočka", *kit–kotá* „kocour", *kúkil'–kukólju, lid–ljódu, lédu* „led", *mid* „med" – *medu, mij* „můj", *némič–némoči, nič* [*n'ič*] – *nóči, nizdrjá* „nozdra", *niž* [*n'iž*] – *nožá, óstriv–óstrova, ovés–vivsá, pókij–pókoju, pohrib–*

pohrebu, pič—peči „pec", *pivnič* „půlnoc, sever", *pidhirja* „podhůří", *pidkóva* „podkova", *rid—ródu, rih—róha, rik—róku, riv—rówu, sidlo* „sedlo", *sik—sóku, snip—snópa, sokil—sókola, spir—spóru, starist'—starosti* (srov. sch. *starõst*), *stih—stóha, stil—stolá, strij—stróju, sbížža* (< *sъbožьje*), *svij* „svůj", *tik—tóku, til'ky/stil'ky* „tolik", *tvij* „tvůj", *véčir—véčora, vid* „od", *vil—volá, vil'nyj* „volný", *vis—ósi, viz—vóza, vijná, viknó* „okno", *vin* „on" — *voná, vivcja* „ovce", *vchid—vchódu, záchid—zachódu* „západ", *zahín—zahónu, zíl'lja* „zelí", *zrist—zrostu* „vzrůst".

6.5.2.1. Jak je vidět z uvedených příkladů, je náhradní dloužení po zániku jerů nejvíce rozvinuto v horní lužické srbštině a v ukrajinštině; tu se provedlo před všemi konsonanty (i neznělými okluzívami a frikativami, srov. ukr. *kis—kosá, hist—hóstja, nič—nóči, rik—róku, pič—peči* „pec", hornolužické *hósć—hosća, móc—mocy, nóc—nocy, płót—płota, pěc—pjecy* „pec"). Je tu jistý paralelismus vývoje v obou jazycích. Někteří ukrajinští badatelé (včetně Shevelova) však ukrajinské náhradní dloužení neuznávají a snaží se vyložit věc jinak, my však v souhlase se Z. Stiebrem náhradní dloužení v ukrajinštině uznáváme. Dokumentuje to totiž i stav ve staroruských (staroukrajinských) památkách, kde je dlouhé *ō* (psané jako dvě *o*), srov. *voovьcja* „ovce" (z r. 1266), které přesně odpovídá ukrajinskému *vivcja*, a dále situace v severoukrajinských dialektech, kde jsou diftongy vzniklé z dlouhého *ō* a *ē* dosud zachovány, srov. *vuol, vuel, vuil, n'üos, n'ües, pieč* atd. V polštině je náhradní dloužení před sonantami, znělými frikativami a znělými okluzívami, srov. *pozór—pozoru, sól—soli, lój—loju, rów—rowu, powróz—powrozu, gród—grodu, grób—grobu, bób—bobu.* V češtině není dloužení před znělými okluzívami, srov. *hrob—hrobu, bob—bobu,* je jen před sonantami a znělými frikativami, srov. *sůl—soli, důl—dolu, dům—domu, lůj—loje, vůz—vozu, bůh—boha* (a také *nůž—nože, stůl—stolu, dvůr—dvora, kůň—koně*, kde však jde patrně o nový akut, srov. rus. *nož—nožá, stol—stolá, dvor—dvorá, kon'—konjá*). V češtině, polštině, horní lužické srbštině a ukrajinštině se náhradní dloužení od novoakutové intonace nedá většinou přesně oddělit. Výsledky jsou totiž stejné. Snažili jsme se je zčásti oddělit pomocí srovnání s ostatními slovanskými jazyky.

6.6. DOVRŠENÍ MĚKKOSTNÍ KORELACE

6.6.1. Zánik jerů měl ještě jeden závažný důsledek. Znamená završení vývoje vedoucího ke vzniku konsonantické měkkostní korelace. Poziční změkčení konsonantů, které se začalo výrazněji uplatňovat po metatezi likvid a které se projevilo vznikem protikladu měkkých a tvrdých slabik *ta—t'ě, to—t'e, ty—t'i, tъ—t'ъ*, vedlo v důsledku dalších fonetických změn k postupnému fonematickému osamostatňování měkkých variant konsonantů. V důsledku změny *ě* > *'a* v polštině a v bulharštině se osamostatnily měkké konsonanty před *a*, srov. pol. *měra* > *m'ara, běda* > *b'ada*, bulh. *běl*ъ > *b'al, mlěko* > *ml'ako*. V polštině k tomu přistoupila

i změna *'e* > *'o* po měkkých, srov. *m'otla* „metla" (*miotla*), *m'ód* (*miód*) „med", *p'orun* „perun, blesk", *p'óro, v'oslo* „veslo" atd. V ruštině se tu projevil zánik nosovek, srov. *męso* > *m'äso* > *m'aso, vę(d)nọti* > *v'änut'i* > *v'anút'i* (> *v'anút'*). V češtině k postupnému osamostatňování měkkých variant konsonantů přispělo stahování, srov. *kostьjǫ* > *kost'ú, dějati* > *d'át'i*.

Celý proces však byl dovršen až zánikem jerů, neboť vznikly měkké konsonanty i na konci slova, srov. české *kost'ь* > *kost'* (nyní v důsledku pozdější depalatalizace *kost*), *krъv'ь* > *krev'* (nyní *krev*), *tvar'ь* > *tvár'* (nyní *tvář*) atd., ruské *kost'ь* > *kost'*, *krъv'ь* > *krov'*, *pekar'ь* > *pekar'*, bulharské spisovné *králjat* [*kraľьt*], nářeční jihovýchodobulharské *sol'*, *ogьn'*, *zet'*. Obdobně vznikly koncové měkké v polštině, srov. pol. *dzień* [*dźeń*], *kość* (< *kost'ь*), v lužické srbštině *dźeń* (hl.), *žeń* (dl.), *kósć* (< *kost'ь*) atp. Měl tedy zánik jerů pro severní slovanské jazyky a pův. i pro bulharštinu pro dovršení měkkostní korelace zásadní význam.

6.6.2. Poznámka 1. V dalším samostatném vývoji slovanských jazyků došlo v některých jazycích k rozsáhlým depalatalizacím. V pračeštině se depalatalizovaly skupiny *t'et* > *tet*, *t'ät* > *tat*, srov. *pr'ьjat'elь* (gen. plur.) > *pr'át'el* > *pr'átel* > *přátel*, *m'ęso* > *m'äso* (> *mäso* >) *maso*, *p'ęt'ero* > *p'ät'ero* > *p'ätero* > *patero*; dále tu došlo k depalatalizacím ve skupinách souhláskových, srov. *pekar'ьna* > *pekár'na* > *pekárna*, ale *pekar'ь* > *pekař* atp. Obdobné depalatalizace ve skupinách souhláskových jsou i v jiných slovanských jazycích, ale v každém v jiném rozsahu. Ve XIII. století se v češtině depalatalizovaly konsonanty před *e*, srov. *peče, vede, mete, země, sedí* (proti pol. *piecze, wiedzie, miecie, ziemia, siedzi*), na rozhraní XIV. a XV. století pak došlo k rozsáhlé depalatalizaci i před *ě* a *i*, srov. *s'ěno* > *seno*, *c'ěna* > *cena*, *p'ivo* > *pivo*, příp. k rozložení palatalizovanosti, srov. *ob'ěd* > *obịed* > *objed*, *p'ěna* > *pịena* > *pjena*. Měkké *r'* přešlo v češtině (a také obdobně i v polštině) v důsledku asibilace v *ř*. Těmito procesy byla od konce XIV. stol. asi do poloviny XV. století měkkostní korelace v češtině zrušena. Udržela se jen ve zbytcích na okrajových úsecích.

Obdobně došlo k depalatalizacím před *e* a dokonce i před *i* v ukrajinštině, srov. *ne budemo robyty*. Palatalizovanost se však udržela (nebo nově vznikla) před novým *i* z *ě* a z dlouhého *ē* a *ō* v zavřených slabikách, srov. *did* [*d'id*] „děd", *mid* [*m'id*] „med", *nis* [*n'is*] „nos".

V lužické srbštině se depalatalizovaly jen sykavky, srov. *sěno* > *syno*, *cěna* > *cyna*. Nové *ć* a také *dź* vznikly asibilací z *t'*, *d'*, srov. hluž. *budźeće*.

V bulharštině nastala depalatalizace před *e* původním i vzniklým z *ě* a před *i*, srov. *dnes, besové, edin;* udržela se však před *'a* vzniklým z *ě*, srov. *b'al* [*b^{e}al*], *ml'ako*, *d'al*.

6.6.3. Poznámka 2. Konsonantická měkkostní korelace se však téměř v nezměněné podobě zachovala v ruštině.

Spisovná ruština má tyto páry: *p*—*p'*, *b*—*b'*, *v*—*v'*, (*f*—*f'*), *m*—*m'*, *t*—*t'*, *d*—*d'*, *n*—*n'*, *l*—*l'*, *r*—*r'*, *s*—*s'*, *z*—*z'*. Pár *f*—*f'* přibyl v průběhu historického vývoje

v cizích slovech. S *n'* vzniklým v době rozvoje měkkostní korelace splynulo i staré psl. *ń* (*ň*), vzniklé v důsledku palatalizace alveolár; obdobně je tomu u *r'*, *l'*. V ruštině jsou i *k'*, *g'*, ale jako nekorelační varianty.

V běloruštině v důsledku asibilace původního *t'*, *d'* v *c'*, *dz'* máme místo párů *t—t'*, *d—d'* páry *c—c'*, *(dz)—dz'*. Je tu pak: *p—p'*, *b—b'*, *v—v'*, *(f—f')*, *m—m'*, *c—c'*, *(dz)—dz'*, *n—n'*, *l—l'*, *s—s'*, *z—z'*. Měkké *r* tu ztvrdlo, takže pár *r—r'* neexistuje.

V ukrajinštině (kde, jak jsme uvedli, nastala rozsáhlá depalatalizace před *e* a *i*) se zbylé měkké labiály rozložily na skupení labiála + *j*, srov. *m'jaso*, *sv'jato*, *p'jat'*, *pam'jat'*. Jsou tu proto jen tyto páry: *t—t'*, *d—d'*, *c—c'*, *dz—dz'*, *n—n'*, *l—l'*. *r—r'*, *s—s'*, *z—z'*.

V polštině je nynější stav měkkostní korelace takovýto: *p—p'*, *b—b'*, *v—v'*, *f—f'*, *m—m'*, *c—c'*, *dz—dz'*, *n—ń*, *s—ś*, *z—ź*, *k—k'*, *g—g'*. Páry *k—k'*, *g—g'* se fonologicky osamostatnily tak, že *k*, *g* se před *e*, *y* palatalizovaly (srov. *kiedy*, *kielbasa*, *kierownik*, *zgiełk*, *nogi*, *ruki*) a daly *k'*, *g'*; nové *k*, *g* pak vzniklo před *e* z nosového *ę*, srov. výslovnost *noge* (akuz. sg.) < *nogę*, *ręke* < *rękę* (< *rǫkǫ*) a před *e* v cizích slovech (srov. *kelner*). Páry *c—c'*, *dz—dz'* se objevily v důsledku asibilace *t'* > *ć*, *d'* > *dź* (jako v běloruštině), srov. pol. *nie będziecie* [*ńe będźeće*] „nebudete".

Poznámka k polštině. Labiály *p'*, *b'*, *m'*, *v'*, srov. *mięso*, *biada*, *pięć*, *wiara*, *biorę*, se vyslovují se zřetelně vyděleným jotovým příznakem, tedy značně rozloženě (téměř jako v ukrajinštině); na části území (v Mazovsku) se *bić*, *wiara* vyslovují jako [*bjić*], [*by'ić*], [*bźić*], [*vjara*], [*vy'ara*], [*vźara*], ba i [*źara*] bez *v*. Někteří lingvisté proto o měkkostní korelaci v polštině (zejména u labiál) začali pochybovat. Většina lingvistů však korelaci uznává, i když je částečně v rozložené podobě.

Obdobná situace jako v polštině je i v dolní lužické srbštině (bez párů *f—f'*, *dz—dz'*, ale s párem *r—r'*).

Horní lužická srbština má tyto páry: *p—p'*, *b—b'*, *v—v'*, *m—m'*, *c—c'* (< *t'*), *(dz)—dź* (< *d'*), *n—ń*, *r—r'*.

V spisovné bulharštině je tento stav: *p—p'*, *b—b'*, *v—v'*, *f—f'*, *m—m'*, *t—t'*, *d—d'*, *n—n'*, *l—l'*, *r—r'*, *s—s'*, *z—z'*, *k—k'*, *g—g'*. Má tedy více párů než ruština, ale jejich využití je malé; jde o případy před psl. *ě*, srov. *bjal* [*bᵉal*], *djal* [*dᵉal*], *mljako* atd., v některých slovech i před psl. měkkým jerem, je-li za ním člen, srov. *kraljat* [*kral'ъt*] a dále v cizích slovech, zejména tureckého původu. Západobulharské dialekty nemají změnu *ě* > *'a* a měkkostní korelaci nerozvinuly.

Čeština má sice *ť*, *ď*, *ň*, ale tu nejde o měkkostní korelaci, nýbrž o samostatnou řadu artikulovanou na tvrdém patru (a po stránce akustické bez tónového zvýšení, které je charakteristické pro měkké konsonanty tvořící měkkostní korelaci). Zřetelný rozdíl je ve výslovnosti mezi českým *děti* [*ďeťi*] a ruským *d'et'i* (s tónovým zvýšením, s artikulací na dásních a se sklonem k slabé asibilaci). V češtině zanikla měkkostní korelace, jak jsme již uvedli, na rozhraní XIV. a XV. stol.; palatalizované *n'* (*n'ěmý*) splynulo před *i*, *ě* s psl. *ń* (*ň*) — před *e* se depalatalizovalo (srov. *nebudete*) —

a přesunulo svou artikulaci z dásní na tvrdé patro a spolu s ním tento proces prodělaly i *d'*, *t'*, (*d'* > *ď*, *t'* > *ť*). V některých okrajových dialektech ovšem měkkostní korelace zůstala (*p*—*p'*, *b*—*b'*, *m*—*m'*, *v*—*v'* na východní Moravě na Valašsku, srov. *meť!* (imper. od *mésti*) — *m'et'* „míti", *hrabe*—*hrab'e* „hrábě", *vesta*—*nev'esta*, *nakope*—*na kop'e*, *patřý*—*p'atro* atp.; u sykavek na Ostravsku, srov. *sedz'i*—*s'edňe*, *veze*—*na voz'e*, *cesta*—*c'etka*). Porůznu je na okrajích i pár *l*—*l* (*l*—*l'*). Příznakovým členem je tu však *l* (jako už ve staré češtině).

Obdobně jako čeština má i slovenština *ť*, *ď*, *ň*, a to ve většině dialektů i před *e*, srov. *nebudete* [*ňebuďeťe*], dále i *ľ*, srov. *ľan*, *ľavý* atd. Východoslovenské dialekty však mají i *s*—*ś*, *z*—*ź* (na nejvýchodnějším okraji v tzv. sotáckých nářečích je měkkostní korelace dosud plně rozvinuta).

Srbocharvátština, slovinština a makedonština měkkostní korelaci vůbec nerozvinuly. V srbocharvátštině a slovinštině zůstalo jen *nj*, *lj* [*n'*, *l'*] z praslovanské palatalizace alveolár, v makedonštině ještě navíc *k'*, *g'* (*svek'a*, *meg'a*) rovněž z této palatalizace. O měkkostní korelaci tu rovněž nelze mluvit.